

AZ AQUINCUMI 2–3. SZ.-I LÉGIÓSTÁBOR PRAETENTURÁJA

Az új óbudai városrész rekonstrukciós földmunkái (közművesítések, újabb épületek alapozásai, utátépítések, az új felüljáró pilléralapozásai, ezen a területen is befejeződtek, így ez alkalommal a terület legújabb régészeti feldolgozására is sor kerülhet.⁴

Az *aquincumi légióstábor praetenturájának*¹ D-i része a *via principalistól K-re* és a *via praetoriától D-re eső terület* – a mai elnevezések szerint – a Kórház utca É-i szomszédsága, a Flórián üzletközpont alapozási gödrének K-i részlete, a Föld utca–Pacsirta utca körzete, a Flórián tér Ny-i része, illetve a Polgár utca K-i felülete által határolt területen található.

A szóbanforgó terület Ny-i részén évek óta folyamatosan Kaba Melinda és Kocsis László végez kutatásokat a *thermae maiores*² és a légióstábor D-i kapuzata és közvetlen ÉK-i környékén³, így a D-i praetentúra Ny-i sávjának régészeti értékelését tőlük várjuk.

A praetentúra D-i felületén említhető meg Bertalan Vilmosné korábbi leletmentése a Polgár utca 12. sz. ház pincéjében,⁴ ahol római falakat talált.

Polgár utca 8–10. sz. alatti telkeken Kaba Melinda hitelesített KNy-i irányú római falat szinttel együtt, az utca K-i frontján, a Polgár utca 9. sz. ház pincéjében padozatmaradványt és a Polgár utca 7. sz. telken későrómai falakat rögzített.⁵ Bertalanné a Polgár utca 7. sz. alatti telken az épülethez tartozó járósinten Af. 102.93 m-en Elagabal ezüstdénár bronzutánzatát találta és az épület K-i homlokzata előtt egy ÉD-i út részletét hitelesítette.⁶

Az 1972–1973-as évek kutatásai nyomán⁷, a Polgár utca K-i frontján végzett leletmentések során Póczy Klára is több ponton hitelesítette a K-i táborfalat és a *via sagularist*.⁸

A Flórián tér–Tavaszi utca sarkán 1949-ben és 1953-ban Szilágyi János által rögzített megfigyelések⁹ nem korhatározó értékűek. Szilágyi János a Tavasz utca 15.–17. sz. ház udvarán egy KNy-i irányú utat és falat talált¹⁰

A praetentúra D-i részéről is sok és változatos köemléket ismerünk.^{10/A}

E kutatástörténeti összefoglaló után az alábbiakban említett munkahelyeinket – topográfiai sorrendben – a *via praetoriától D-re* haladva ismertetjük, és a praetentúra D-i részét, valamint az *aquincumi 2.–3. sz.-i légióstábor teljes praetenturájának* jellemzőit értékeljük.

*I. munkahely: Flórián tér–Kórház utca sarok.*¹¹ (32. kép/I./1., 2.)

1. árok: ÉD-i irányú és 26 m hosszú. A K-i metszefal mentén É-ről indulva az újkori pince 7.60 m hosszan megsemmisítette a régészeti jelenségeket. Az újkori feltöltés alatt átlag 1.10 m vastagságban téglatörmelékkel kevert szürke betöltés mutatkozott, mely egy KNy-i irányú 1.20 m széles alapfalat kiszedett, ennek alapárka a bolygatatlan sötétbarna, illetve a nyers, sárga földbe mélyült. A fal korát szint és megfelelő lelet hiányában

már nem lehetett megállapítani. Ettől D-re újkori jelenségek mutatkoztak a nyers, sárga földben, majd 11.30 m szélességben átlag 80–90 cm vastag újkori feltöltés alatt jelentkezett a téglatörmelékkel kevert szürke betöltés, alatta különböző szinteken megmaradtak egy *K–Ny-i irányú úttest* agyagos földbe rakott kövei a bolygatatlan sárga földön. Az úttest legmagasabban megmaradt tejeje Af. 104.06 m-n volt mérhető. Az úttest É-i, megmaradt szélén egy 23×25 cm átlag méretű kövekből megépített szintjét 25 cm vastag agyagos földdel megemelték, melyre egy 22 cm vastag, 55×90 cm méretű fehér, kemény mészkőből faragott kőlapot helyeztek. Az úttest D-i szélét az árokban nem lehetett hitelesíteni, az újkori közművek jelenléte miatt. (1. kép). Az úttestmaradvány közepe táján egy *K–Ny-i irányú kőfalas csatorna* került elő. A csatornafalak sárgás-fehér, közepes méretű kövekből készültek, kötőanyaga: sóderes föld. A csatornafalak 65–70 cm szélesek, a csatorna belvilága: 80 cm. A csatornafalakat igen mélyre alapozták a nyers, sárga földbe. A csatorna alját omlásveszély miatt már nem lehetett megkeresni, csak Af. 102.70 m-ig mélyíthettünk.

Megjegyezzük, hogy topográfiailag e csatorna Ny-i szakaszát 1973-ban az üzletközpont alapozási gödrének F–F/1 jelű metszetében a principia kapuzata K-i nyílásán, áthaladó csatornaszakasz kibontásánál már hitelesítettük Af. 102.32 m-en.¹²

Jelentősebb lelet a kiszedett faltól D-re, a szürke, téglatörmelékes betöltésből: Drag. 33. típusú rheinzaberni csésze perem-oldaltöredéke.¹³ Ltsz.: 78.4.1.

2. árok: KNy-i irányú, 9.40 m hosszú. Az újkori közművek földmunkáival elpusztították a terület régészeti adatainak nagy részét. Ezek szedték ki az 1.60 m széles ÉD-i és az ezzel sarkot képező KNy-i irányú falat. A felület Ny-i részén egy ÉK–DNy-i irányú kőfalas csatorna kis szakaszát rögzítettük 40 cm hosszan Af. 103.20 m-en. A csatornafal 25 cm széles, sárgás-fehér anyagú kövekből épült. Kötőanyag: agyagos föld. Az újkori bolygatás bontotta el a csatornát. A csatorna belvilága: 27 cm. A csatorna részletét és a többi jelenséget helyenként a sárga, nyers bolygatatlan földbe mélyülő újkori beásások megsemmisítették.

Említésre méltó *leletek:* Az árok Ny-i részén, a *téglatörmelékes felület körüli mélyítésből* 2.60–2.70 m között: Drag. 33. típusú rheinzaberni csésze perem-oldaltöredéke. Ltsz.: 78.4.8. Imbrextöredék LEG II AD bélyeggel.¹⁴ Ltsz.: 78.4.11. *Padka elbontásából:* kiegészített tál. Kívül-belül narancs színű, barnás bevonatos. Oldalán bepecsételt két sor levélminta és két sor sűrűn fogazott girland.^{14/a} Keményre iszapolt. Ltsz.: 78.4.34. (2. kép, 1.)

Tehát az I/1. munkahelyen a principiat és a porta praetoriát összekötő 2.–3. sz.-i via praetoria maradványát a kőfalas csatornával együtt hitelesítettük. E jelen-

ségtől ÉNy-ra (I/2. mh.) pontosabb datálásra alkalmatlan csatornaszakaszt találtunk.

II. munkahely: Kórház utca 8–10. szemben.¹⁵ (32. kép. II/1–2.)

1. árok: ÉD-i irányú és 15.60 m hosszú. A K-i metszetenél É-ról haladva a mély, újkori feltöltés alatt faszénnel kevert szürke feltöltés mutatkozott, melyet egy agyagos, szürke kevert föld váltott fel. A kétfajta szürke betöltés határán At. 103.36 m-en egy 25–35 cm vastag agyagpadló maradványt rögzítettünk 60 cm hosszán. Az árok É-i szélétől mérve 1 m-re délre egy K–Ny-i fal jelentkezett 50–55 cm szélességben. Közepes méretű mészkövekből épült, tegulatöredéket is felhasználtak az építéséhez. Kötőanyag: habarcs. A hozzátartozó É–D-i irányú fal, megegyező technikával és 80 cm szélességben készült. (3. kép) A KNy-i falszakasztól D-re 3–4 cm vastag habarcspadló alapozás maradt meg Af. 102.18 m-en, melyet a K-i metszetenél egy 1 m széles KNy-i irányú kiszedett fal követhető. E falat a rétegtani megfigyelések alapján a késő római korban szedték ki, alapárka a sötétbarna, bolygatatlan földbe mélyül. A kiszedett faltól D-re a későrómai betöltés elpusztította a padozatot és 2.40 m-es belvilággal a helyiség D-i, KNy-i irányú fala kiszedett állapotban jelentkezett. Ettől D-re az újkori betöltés alatt faszénes szürke betöltést figyeltünk meg, mely alatt 4 cm vastag sóderes réteg udvar jelenlétére utalva mutatkozott a sötétbarna, bolygatatlan földön.

Érdemleges *lelet* nem került elő.

2. árok: ÉD-i irányú, hossza: 14.60 m. É-ról indulva a K-i metszet mentén a mély, újkori feltöltés alatt téglatörmelékes, szürke betöltés húzódott, mely alatt az árok É-i végében Af. 103.39 m-en egysoros, agyagos földbe rakott lápos kövekből álló kövezés mutatkozott az agyagos földön 50 m hosszán, mely topográfiailag a via praetoria korábbi részét képviselhetette. Ettől D-re az újkori feltöltést sóderrel kevert szürke betöltés követte a KNy-i irányú falig, a kiásás mélységéig. (4. kép). A fal 50 cm széles, közepes méretű mészkövekből épült, tegulatöredéket is felhasználtak az építéséhez. Kötőanyag: habarcs, alapfala földbe rakott kövekből áll. E KNy-i irányú osztófaltól D-re a K-i metszet mentén az előzővel megegyező faltechnikájú ÉD-i irányú fal húzódott a metszetenél alá. Így a teljes szélesség már nem volt megállapítható. Az alapfal tetején – felületileg kis méretben – egy terrazzopadló maradványt hitelesítettünk Af. 104.40 m-en. E terazzopadlós helyiséget D-ről az előbbiekkal megegyező technikájú és 50 cm széles KNy-i falat zárta. Ettől D-re, a K-i metszetenél az ÉD-i fal jelentkezett tovább, de itt már a későrómai, sóderrel kevert betöltés települt a fal felett, így a helyiség padozatára már nincs adatunk.

Említésre méltó *leletanyag* a *szürke, kevert sóderes betöltésből*: Dörzstál peremtöredéke, belül zöldmázás, kívül téglaszínű. Vastagfalú, keményre iszapolt. Ltsz.: 78.16.4. Drag. 43 típusú rheinzaberni tál perem-oldaltöredéke. Ltsz.: 78.16.5.

Ezen a munkahelyen az 1. árokban egy helyen egy korai szintet dokumentáltunk és egy épület négy különböző méretű helyiségrészletét tártuk fel. A megmaradt

agyagpadozat szerint a Traianus-Hadrianus kori légiós-tábor egyik – eddig nem ismert – belső épületének részletét hitelesítettük. A 2. árokban esetleg ugyanannak az épületnek a Ny-i helyiségrészleteit tártuk fel és É-ról pedig a via praetoria újabb szakaszát. (Ld. I. mh.) 9 m szélességben. A 2. árokban a terrazzopadlós helyiség maradványa a 3. század végi 4. század elejei építkezésekhez követhető.

III. munkahely: Kórház utca–Polgár utca sarok.¹⁶ (32. kép 2., III. 1–2.)

1. árok: ÉD-i irányú árok. Hossza: 4.90 m. Az árokban Bertalan Vilmosné egy ÉD-i irányú középkori falat figyelt meg. Ez alatt egy KNy-i és ÉD-i római falmaradvány húzódott. A római falsarokból az alaprészt földbe rakták, a felmenő részéből egy sor habarcsba rakott kő maradt meg. (5. kép) A falnál későbbi terrazzopadló-alapozást a K-i metszetenél 1.20 m hosszán és 6–8 cm vastagságban figyeltük meg.

Érdemleges *lelet* nem került elő.

2. árok részlete: ÉD-i irányú, 4 m hosszú. Az árok tengelyvonalában egy ÉD-i 80 cm széles fal húzódik, É-i részét Póczy Klára hitelesítette.

Az árok É-i részén egy KNy-i irányú falat dokumentáltunk 50 cm szélességben. Faltechnika: földbe rakott kövekből áll. Az árok Ny-i metszete szerint a KNy-i irányú fal D-i oldalán fehér vakolatot figyeltünk meg 40 cm hosszán és 20 mm vastagságban. E faltól D-re, az árok végéig 10 cm vastagságban egy agyagpadlót hitelesítettünk Af. 104.93 m szinten.

Érdemleges *lelet* nem került elő.

Tehát az 1. árokban a rétegtani adatok alapján feltehetően a 3. sz. második felére a 4. sz. elejére keltezhető terrazzopadlót figyeltünk meg. A 2. árokban egy későbbi, vakolt falú agyagpadlós helyiségrészletet rögzítettünk, melynek rétegtani adata alapján valószínűleg a 4. sz. végei esetleg az 5. sz. elejei építkezésekhez követhető.

IV. munkahely: Flórián üzletközpont alapozási gödörének keleti oldalának részlete (G–I. metszet)¹⁷ (32. kép. IV.)

Az alapozási gödör K-i oldalának (6. kép) É-i részletét a H–H/1 metszet mutatja. (7. kép) Hossza: 9.50 m. É-ról indulva az újkori, mély betöltés az ÉD-i irányú „A” fal É-i részét is elbontotta. Az „A” fal felmenő része, a zoklitól mérve 98 cm magasan maradt meg. A fal köveit 30×30 cm átl. méretű mész- és homokkövekből faragták és habarcsba rakták. Ezt a falat egy korábbi, ÉD-i irányú, két sor agyagba rakott alapfalra alapozták. A felső fal kötőanyaga: habarcs. Az eredeti falszélességet csak a déli felén egy kis helyen lehetett megfigyelni: 1.25 m. A fal szakaszát részben az újkori beásás, részben az alapozási gödör kialakításakor bontották el. E faltól K-re, a metszet mentén, mély, újkori feltöltés alatt egy 20 cm vastag terrazzopadló jelentkezett 9,5 m hosszúságban, 25 cm vastag kőalapozással. (Af. 103.62 m-en) A terrazzopadló alatt 1.15 m magas a fűtőtér. Az alsó terrazzo 8 cm vastag, erre állították rá a különböző magasságban megmaradt 1 cm vastag terrazzoval megkötött, átlag 26–30 cm méretű téglákból megépített és andezitből, illetve trachitből faragott fűtőoszlop, több sorban. A fűtőoszlopok között faszénnel ke-

vert szürke betöltés húzódtott. Az alsó terrazzo 8–10 cm vastag kőalapozással a nyers, sárga földbe mélyült. Az alsó terrazzo teljes metszethosszban megmaradt.

Az alapozási gödör további, D-i szakaszán a következő D-i helyiség É-i, KNy-i irányú falának („B”) részletét tártuk fel 1.50 m hosszán és 1.25 m szélességben. A helyiség Ny-i zárófalát („C”) csak 7 m hosszán követtük 1.20 m szélességben. Ez az ÉD-i irányú fal képezte az előző (É-i) helyiség Ny-i zárófalát is. Itt is a két sor korai visszabontott alapfalra alapoztak. A ráépült fal kötőanyaga: habarcs. A tegulasorba felhasznált tegulák vastagsága: átlag 65, illetve 75 mm. Ezeket D-felé fokozatosan kiszedték. A felmenő részéhez egy 96×70 cm méretű barnás színű mészköbloekeket is felhasználtak, mely 57 cm vastag. E falból Ny-ra ágazik az előzővel megegyező faltechnikájú „D” fal, melyet ugyancsak a korábbi, két-soros, visszabontott agyagba rakott alapfalra alapozták. A fal felmenő részét itt 72 cm szélességben hitelesítettük, kötőanyag: habarcs. E fal felmenő részén, a Ny-i falsíkon 20–27 cm magasságban és 24 mm vastagságban megmaradt az ún. vizes helyiségekre jellemző terrazzós burkolat. A „B”, a „C” és az „E” jelű fal határolta az észak–déli irányban 9.50 m belvilágú padlófűtéses helyiséget, melynek eredeti padlója már az újkori bolygatások által teljesen elpusztult. A „B” faltól É-ra a G–G/1 metszet részlete szerint a mély, újkori betöltés alatt szürke, téglatörmelékes a betöltés, az alsó terrazzopadlón álló téglalából megépített fűtőoszlopok maradványai. Az omlásveszély miatt keletkebbre a még álló épületek miatt sem lehetett földmunkát végezni. Az alsó terrazzopadlón, az egyik fűtőoszlop alját egy 32 mm vastag ún. lábas tegula képezte, melyen COH VII BR bélyeg volt olvasható.¹⁸ A helyiség déli zárófalának csak az É-i részét sikerült felkutatnunk 25–30 cm szélességben, jelölése „E” fal, mely a „C” fal D-i folytatásával sarkot alkot.

A „C” faltól Ny-ra és a „D” faltól D-re egy támpilléres apszist építettek hozzá. (8. kép, 3.) Az apszis mérhető belvilága, ÉD-i irányban 4.60 m. Az apszis fala helyenként 90 cm széles, nyers, homokos földre alapozták. Felmenő része: 72 cm, a kövek között két sor vízszintesen elhelyezett tegulát raktak. Kötőanyag: téglatörmelékes habarcs. Az apszisos helyiség belső terének kibontásánál már másodlagos feltöltést hitelesítettünk. A nyers, homokos betöltésen öt nagyobb szabálytalan alakú, lapos kő feküdt, mely alatt sűrűn hornyolt tegulatöredékeket találtunk.

Az É-i támpillér 102×75 cm méretű, szintén ezt a téglasoros építkezést tanúsítja. E támpillértől keletre az apszis belsejében 64×71×27 cm méretű feltehetően szerkezeti funkciót őrző kőblokk mutatkozott. A D-i támpillér mérete: 75×60 cm. E vonalban jelentkező, azonos funkciójú kötőmb 75×55 cm méretű. Ezeket a kötőmböket habarcsos, téglatörmelékes rétegre alapozták.

A „C” falat 5.60 m hosszán D-ről kiszedték, majd ismét megmaradt a további, D-i szakasz. Ehhez épült Ny felé az „F” jelű KNy-i irányú fal, melynek csak az É-i, 30 cm széles részét tártuk fel. Az „F” fallal sarkot alkot ÉD-i irányban a „G” fal, mely 1.10 m széles falat a korábbi, földbe rakott, visszabontott alapfal utolsó sorára

alapoztak. (8. kép. 1.) Ezt a falat ED-i irányban 6.25 m hosszán követtük, majd délről a „H” fal csatlakozott KNy-i irányban. Az „F–G–H” falak egy terrazzopadlós helyiséget határoltak. Ugyancsak terrazzopadlós helyiség részletét hitelesítettük az előbb említett helyiségtől D-re. A „C” fal vonalában jelentkezett egy ÉD-i irányú „I” fal 1.50 m szélességben, mely a KNy-i „J” jelű, 80 cm széles fallal együtt sarkot alkot. (8. kép. 2)

Az alapozási gödör D-i metszetét alkotó E–E/1 metszet K-i végében¹⁹ egy ÉD-i irányú, 80 cm széles fal jelentkezt habarcsos kötőanyaggal. Ezt a falat is egy visszabontott korábbi alapfalra alapozták, melyből a legalsó kősor maradt meg.

Említésre méltó lelet: A H–H/1 metszet betöltéséből a fűtőoszlopok között egy téglaszínű alapon zöldmázás, galléros korsó nyak-oldaltöredéke volt. Belül szürke anyagú. Ltsz.: 78.12.2.

A régészeti dokumentálás után a felsőbb szintű határozat értelmében a tetrapylonnal egyidőben a falakat szétbontották,^{19/a} további munkára lehetőség nem volt.

Ezen a munkahelyen a Domitianus kori falmaradványokon kívül a Traianus-Hadrianus kori emlékeit hitelesítettük, melyek egy nagyobb épületkomplexus – ma már tudjuk, hogy a thermae maiores – nyugati traktus-részletét dokumentáltuk hét helyiségrészlettel. Ezen kívül egy későrómai támpilléres apszis maradványát mértük be, melynek pontosabb keltezésére nincs módunk.

V. munkahely: Flórián tér – üzletközponttól K-re.²⁰ (9. kép és 32. kép V/1–4.)

1. árok: KNy-i irányú, 26 m hosszú. Az árok K-i metszetének és a D-i rábontás K-i metszetének (C–D) leírása: Hossza: 8.80 m. A mély, újkori feltöltés alatt a téglatörmelékes, szürke, kevert római betöltés jelentkezett. Az É-i részben, az alján helyenként tegulammaradványok és sóderes réteg részlete mutatkoztak, ez a metszet nagyobb részén, a téglatörmelékes szint lehúzódik a kiásás határáig. Ebben tünt fel egy KNy-i irányú, 45 cm széles fal teteje. A metszet D-i végében, a részben már sóderes betöltésre alapozták a „B” jelű KNy-i irányú, szélességéből 70 cm mutató alapfalat.

D-i rábontás: Az 1. árok DK-i részén mélyítettünk. A rábontás D-i részében egy ÉD-i irányú, habarccsal megkötött, „A” jelű fal jelentkezett, melynek Ny-i széle a Ny-i metszet alá húzódik. A falat szabályosan faragott, fehér mészkövekből és téglasorokból építették. Mérhető szélessége: 70 cm. K-i falsíkját helyenként terrazzós vakolat borítja. Az „A” fallal egybeépült KNy-i irányú „B” fal, mely sárgás-fehér mészkövekből épült és az É-i falsík mentén jól látható, hogy két-három sor 20–50 mm vastag tegulát fektettek egymásra. Kötőanyag: habarcs. Helyenként az É-i falsík mentén belső, fehér vakolatmaradványt hitelesítettünk. Mérhető szélessége: 90 cm, ugyanis a fal D-i széle a D-i metszet alá fut. Ezt a „B” falat egy korábbi azonos irányú falra alapozták. Sárgás-fehér mészkövekből építették kötőanyaga: habarcs. A „B” fal korábbi részéből egy ÉD-i irányú „C” jelű fal maradt meg É felé. Szélessége: 60 cm. Faltechni-

ka megegyezik a „B” fal korábbi részével. A „C” fal egy méter széles szakasza bejáratként funkcionált. A bejárat-tól K-re a sóderes, belső udvarrészt fedő eredeti kőlap részlete megmaradt Af. 102.88 m-en. A bejáratot É-ről már az előbbiekkal megegyező faltechnikájú, „C” jelű falszakasz határolja 1.10 m szélességben. (10. kép. 1.)

Említésre méltó leletanyag: *Az 1. árok D-i rábontásának keleti bővítésében a szürke, kevert betöltésből 1,50–2 m között:* Venus terrakotta szobrocska alsó része, jobb oldalán kagylóval.²¹ Ltsz.: 80.2.205. *1. árok D-i rábontás:* Edény vízszintesen kihajló, ívelt profilú peremtöredéke. Szürke, keményre iszapolt. Ltsz.: 80.2.86. (11. kép, 23.) Edény galléros perem-oldaltöredéke. Téglaszínű, kívül sárgás-zöld mázfoltokkal. Ltsz.: 80.2.211. *A D-i rábontásból, a szürke, kevert betöltésből 1.60–1.80 m között:* Severuskori, rheinzaberni sigillata perem-oldaltöredéke tojásfüzér-sorral. Ltsz.: 80.2.279.²² (12. kép, 2.) Zöld mázas edénytöredékek. Ltsz.: 80.2.280–282.

Két periódus maradványait hitelesítettük, melyek a rétegtani és a korábbi megfigyelések alapján részben egy korábbi, Domitianus-kori kőfalas építkezés maradványaira alapozták a Traianus-Hadrianus kori téglasoros faltechnikával ellátott helyiségeket.

1. árok: A „C” jelű ÉD-i irányú fal épült hozzá a KNy-i irányú „D” jelű, a „C” jelű fallal megegyező szélességű és technikájú falhoz, melynek É-i falsíkján a fehér vakolat az 1. árok D-i metszet-részlete szerint 3.60 m hosszan és 1.30 m magasan maradt meg. (10. kép, 3.) A „D” falat részben egy korai alapfalra alapozták a C–D metszet szerint. A „D” faltól ÉK-re egy kőlapos udvarszint részletét hitelesítettük, melyet K-ről egy ÉD-i irányú, „E” jelű, az előbbiekkal azonos technikájú fal határolt. Az „E” fal bejáratánál 1.50 m hosszan maradt meg Af. 103.85 m-en a 80 cm széles küszöbkö. Az „E” fal Ny-i falsíkjánál egy ÉD-i irányú fűtőcsatornát képeztek ki 1.20 m belvilággal. Ehhez a fűtőcsatornához tartozik még a KNy-i irányú, illetve az ÉK–DNy-i irányú fűtőcsatorna azonos belvilággal. (10. kép, 2.) A fűtőcsatorna-rendszer felső terrazzopadozata Af. 104.09–27 m-en jelentkezett. A fűtőcsatornák oldalát vakolták, alját sóderes, habarcsos szint képezte, melyre kör alakú trachitból készült fűtőoszlopokat állítottak. A fűtőcsatorna falát lapos, palás kövekből, tegulákból építették, kötőanyag: habarcs. A fűtőcsatorna rendszertől DNy-ra korábbi szintek is jelentkeztek pl. Af. 103.08 m-en egy 6 cm vastag terrazzopadló maradványa, melyhez tartozó KNy-i, illetve ÉD-i irányú sarokfalát az 1. árok D-i felében hitelesítettük. A korábbi épületmaradványok keményre faragott mészkövekből épültek, átlagos méretük 33–39 cm. Kötőanyag: habarcs. Az árok É-i részén viszont egy 20–25 cm széles, KNy-i irányú fűtőcsatorna Ny-i falát figyeltük meg. A fűtőcsatorna további maradványait elpusztították. E jelenségtől Ny-ra egy ÉD-i irányú, 20 cm belvilágú, téglalapos csatornát bontottunk ki. Falait kisebb kövekből építették, kötőanyaga: terrazzos habarcs. A csatorna É-i részét elbontották a későbbi építkezések. Közvetlenül a csatornától Ny-ra előkerült a fűtőcsatornás helyiség Ny-i „F” jelű zárófala 60–62 cm szélességben. Atlagosan 30×12 cm méretű

kövekből épült, kötőanyag: habarcs. Az „F” fal Ny-i falsíkját 40 mm vastag terrazzós bevonat borítja. A következő, Ny-i helyiséget kb. 50×50 cm méretű téglákkal rakták ki Af. 103.92 m-en. Kötőanyag: habarcs. A tegulákat is terrazzós habarcsba alapozták, nagyobb részt kiszedték. A helyiség D-i és Ny-i „G” jelű zárófalát is hitelesítettük. Belvilága KNy-i irányban: 5 m.

Jelentősebb leletek: *1. árok Ny-i vége, a szürke, kevert földből 1.20–1.40 m között:* Zöldmázas edénytöredékek. Ltsz.: 80.2.91.–94. Stukkódarab kannellurázott oszloprészlettel. Ltsz.: 80.2.164. *1. árok K-i vége, szürke betöltésből 1.30–1.80 m között:* Tál ferdén kihajló perem-oldaltöredéke. Kívül-belül mészbefonatos. Ltsz.: 80.2.51. (11. kép, 20.) II. Constantinus érméje.²³ Ltsz.: 80.2.1. Fültöredék két vajattal. Téglaszínű alapon, sárgás-zöld mázzal. Ltsz.: 80.2.12. *A szürke kevert betöltésből 1.80–2.30 m között:* Peremes tegulatöredék, planta pedisben LEG II AD PF bélyegzővel.²⁴ Ltsz.: 80.2.71. Edénytöredékek sárgás-zöld mázzal. Ltsz.: 80.2.126–128. 3. sz.-i üvegpohár töredékei tüske díszekkel.^{24a} Vékonyfalú, fehér, irizált. Ltsz.: 80.2.172. *A szürke, kevert betöltésből 2.40–2.50 m között:* 3. sz.-i üvegpohár perem-oldaltöredéke. Fehér, vékonyfalú. Ltsz.: 80.2.43. (12. kép, 4.) *A szürke, kevert betöltésből 2,40–2,60 m között:* 4. sz.-i üvegpohár benyomott kör alakú díszekkel. Vastagfalú, fehér. Ltsz.: 80.2.42. (12. kép, 2) 4. sz.-i üvegedény oldaltöredéke bemélyített sűrű, mandula alakú díszekkel, kérbefutó többszörös homyolással. Fehér.²⁵ Ltsz.: 80.2.233/b. (12. kép 3.) Dörzstál kihajló perem-oldaltöredéke. Kívül nyersszínű, sárga mázfoltokkal, belül sárgás-zöld mázas. Ltsz.: 80.2.13. Edény szivalakú, profillal rendelkező szürke, perem-oldaltöredéke. Ltsz.: 80.2.17. (11. kép, 21.)

Összegezve ebben az árokban a 2. sz. elejére keltezhető terrazzopadlós helyiségen kívül egy későbbi periódusból származó küszöböt is hitelesítettünk. A 3. sz. második felében építhették a nagy fűtőcsatorna rendszerrel ellátott és a téglapadlós helyiséget, melyek még a 4. sz.-ban is funkcionáltak a leletek alapján is.

2. árok: KNy-i irányú, hossza: 24.60 m. K-ről indulva egy ÉD-i irányú „A” jelű fal 47 cm széles részlete került elő, melyet az újkori pince építésével pusztítottak el. A falat a sárga, nyers földre alapozták. Nyolc kőorból áll, sárgás-fehér anyagú közepes méretű mészköveket raktak habarcsba.

Az árok É-i padka metszetének K-i részén egy KNy-i irányú, „B” jelű fal mutatkozott 1.20 m hosszan, a sötétbarna, bolygatatlan földre alapozták.

Faltechnikája azonos az „A” fallal. Ny-ról egy ÉD-i irányú, 85 cm széles „C” jelű fal határolja, melyet a sötétbarna, bolygatatlan réteg aljái alapoztak. Ezekhez tartozó járószint a D-i metszetben nyomokban, majd az utóbbi ÉD-irányú faltól Ny-ra már összefüggően megfigyelhető a téglalapos szint Af. 103.98 m-en. Ez a téglapadlós szint, mely a következő Ny-i, KNy-i irányban 1.70 m belvilágú folyosó padozatát is képviseli. Ez a padozat 20 cm vastag sóderes betöltésen nyugszik, mely már a sötétbarna, bolygatatlan földre települ. A téglapadlós helyiség Ny-i, 60 cm széles zárófalát, a „D” jelűt a sötétbarna, bolygatatlan földre ágyazták.

Az árok É-i részében az újkori, D-i pincefal elbontja a további régészeti jelenségeket.

Az újkori feltöltés alatt a téglatörmelékes, szürke, kevert betöltés húzódik, mely a téglapadlós szintet is megbolygatja. Itt már KNy- irányban egy 79 cm hosszú, és 5 cm vastag mészkőből faragott kőlapot is tartalmazott másodlagosan, mely valószínűleg a kőlapos ÉD-i irányú csatorna fedlapját képviselte. A K-i csatornafal fehér, sárgás mészkővekből épült, alját kőlapokkal bélelték. Kötőanyag: habarcs. A csatornafal szélessége: 46 cm, belvilága: 32 cm. A Ny-i csatornafalra épült a 1–1.10 m széles alapfal a D-i metszet szerint. Jele: „E”. A csatornafalakat a nyers, sárga földre alapozták.

Az „E” jelű alapfal ÉD-i irányú, sárga mészkővekből épült. Kötőanyag: habarcs. Az „E” fal Ny-i falsíkját terrazzós burkolat borítja. Az „E” faltól Ny-ra egy KNy-i irányú fűtőcsatorna részletét bontottuk ki. A fűtőcsatorna alját sóderes, habarcsos szint képezi. A fűtőcsatorna É-i fala 50 cm széles, 5.40 m hosszán maradt meg. A fűtőcsatornát palás kövekből és 40–70 mm vastag tegulákból építették. Kötőanyag: habarcs. Az andezitből és trachitból faragott kör alakú fűtőoszlopok közül néhány 80 cm magasán is megmaradt. A fűtőoszlopok közül 20×20 cm méretű habarccsal megkötött téglákból megépített fűtőoszlopok is előkerültek, tetejükön 25×25 cm méretű téglalapokkal. Ezek az utóbbi fűtőoszlopok már a fűtőberendezés javítását tanúsítják.

A 2. árok D-i metszetében az újkori feltöltés alatt téglatörmelékes, faszenes, sóderrel kevert szürke betöltés húzódott. Egy helyen közel 1 m magasságban és 1.30 m szélességben összefüggő fehér vakolat maradványát figyeltük meg, tehát itt is bevakolták a fűtőcsatorna falát.

A fűtőcsatorna betöltése téglatörmelékes, köves, terrazzomaradvánnyal kevert pusztulási betöltést mutatott.

E helyiség padlószintjére biztos adatunk nincs. A fűtőcsatornás helyiséget Ny-ról egy 1.10–1.20 m széles, „F” jelű alapfal határolja. Laposabb, fehér mészkővekből épült. Kötőanyag: habarcs. A falat fokozatosan kiszécskítették É-felé. A helyiség belvilága KNy-i irányban 11.40 m. A helyiség É-i zárófalát, a „G” falat – az árok É-i részében – 55 cm szélességben és 2 m hosszán tudtuk követni. K-i és Ny-i szélét elbontották. A „G” fal D-i falsíkjára terrazzós bevonattal rendelkezik. Az „F” faltól Ny-ra 75×54×7–8 cm méretű, illetve 60×80×17 cm méretű fehér mészkőlapokat bontottunk ki Af. 104.27 m-en sóderes, apró köves rétegre alapozva. Az árok Ny-i végében egy ívelt falú kis helyiség K-i részlete jelentkezett. Az ívelt fal szélessége: 30 cm. Palás kövekből és átlagosan 30 mm vastag tegulákból épült. Kötőanyag: terrazzós habarcs. A külső falsíkon 10 cm széles zokli és terrazzós bevonat volt. Belső oldalát 15 mm vastag terrazzós burkolat borítja. Lépcsőzete: a legfelsőt terrazzóval burkolták, 7 cm vastag faragott mészkőlap, KNy-i irányban egy méter széles. Az alatta levő 30 cm hosszú és 1 széles faragott mészkőlap keleti részén 0,5 cm belvilágú, ÉD-i irányú vájatot faragtak ki. Ez alatt négy sor 53×53 cm méretű tegulákból rakott alapozás volt, melynek legalját 1 m széles és 15 cm vastag kőlap képezi. (14. kép, 1.) Kötőanyag: habarcs. A Ny-i metszet szerint a lépcsősor Ny-abbra is húzódott, ugyan-

is a kőlépcsők alatti tegulasorok fent maradtak 90 cm hosszú szakaszon. A helyiség alját az ívelt fal belső oldala mentén a téglapadlónál profilált lábazat kíséri. A padozatot 30×30 cm méretű tegulákból rakták ki Af. 103.72 m-en, kötőanyagként habarcsot használtak fel.

A 2. ároktól É-ra KNy-i irányban 20 m hosszán egy támpilléres falat tártunk fel. A Ny-i, feltárt támpillért egy vastag homokkőből faragott bázisra alapozták és ez sóderes, habarcsos szinten áll. (10. kép, 4.) A homokkő bázis K-i oldalán kisebb vájat, a Ny-i oldalán kis 10 mm átmérőjű lyukat bontottunk ki. A támpilléres fal felmenő részének külső részét szabályosan faragott kisebb téglalap alakú kövekből építették (35×15 cm). Kötőanyag: habarcs. A támpilléres fal D-i falsíkján kis vakolatmaradványt figyeltünk meg. A belső zokli jelenlétét is hitelesítettük. A K-i támpillér már nagyon megrongált állapotban került elő.

Említésre méltó leletek: 2. árok, szürke kevert betöltés 1.30–1.80 m: Oldaltöredék besimitott hullámvonal díszel.²⁶ Szürke, keményre iszapolt. Ltsz.: 80.2.274. (2. kép, 4. és 15. kép, 4.) *Ivelt faltól K-re, az újkori alatti szürke, kevert földből 1.30–1.60 között:* Antefixum töredéke.²⁷ Ltsz.: 80.2.313. (16. kép) Oldaltöredék téglaszínű alapon, kívül-belül zöld mázfoltokkal. Keményre iszapolt, vastagfalú. Ltsz.: 80.2.248. Raetiai áru²⁸ oldaltöredéke fogaskarcolás díszével. Vékonyfalú, keményre iszapolt, sötétbarna bevonattal. Ltsz.: 80.2.249. Hamis Severus Alexander dénár.²⁹ Ltsz.: 80.2.4. Caracalla dénára.³⁰ Ltsz.: 80.2.5., Septimius Severus bronzdénára.³¹ Ltsz.: 80.2.6. *Ivelt falú helyiségből, a téglapadló felett:* Tálka perem-oldal-aljtöredéke. Kívül téglaszínű, belül zöles-sárga mázas. Ltsz.: 80.2.320., 2. árok, É-i rábontás, a támpilléres fal zoklija felett: Edénytöredékek sárgás-zöld mázfoltokkal. Ltsz.: 80.2.292–309. 3. sz.-i kis üvegpohár oldaltöredéke kis tüskékkel. Fehér, vastagabb falú, irizált. Ltsz.: 80.2.233(d)³² (13. kép, 1.) 2. árok kidobott föld: Oldaltöredék besimitott ágmin-tákkal és hálómotívummal. Szürke, keményre iszapolt, vastagfalú³³ Ltsz.: 80.2.258. (2. kép, 3. és 15. kép 3.)

A 2. árokban és É-i rábontásában a 260-as évek utáni nagy bővítések kapcsán épült ez a két kisebb téglapadlós és a 11.60 m hosszú fűtőcsatornával ellátott helyiség. Mindezeknél későbbi periódust képvisel a mélyített szintű ívelt falú helyiség, mely az É-i támpilléres fal eredeti funkciójának megszűnése után (palaestra) épülhetett a fürdő belső topográfiai képe alapján is. Falazási technikája alapján 5. sz. végi, esetleg 5. sz. elejei építkezéshez köthető.

3. árok: KNy-i irányú, 4 m hosszú. Az árok Ny-i metszete szerint az újkori, mély feltöltés alatt agyagos, homokos feltöltés jelentkezett. A sárga, nyers rétegbe alapozott és ÉD- irányú, egy méter széles falrészlet került feltárással terrazzós bevonattal, melyhez feltehetően az ívelt falú helyiség D-i támpillérei csatlakoztak. (14. kép, 2.)

Említésre érdemes leletanyag nem került elő.

Ebben az árokban – már a 2. árokban megismert mélyített támpilléres, ívelt falú helyiség részlete került napvilágra, mely a fürdő 260-as évi javítását, bővítését követő építési periódusból származik. (4. sz. második fele)

4. árok: KNy-i irányban 3 m, ÉD-i irányban 4 m. A K-i metszetben az ívelt falú helyiség Ny-i részlete került elő, az előbbieken említett falazással. A D-i metszet szerint az újkori feltöltés alatti szürke, kevert feltöltés a Ny-i oldalon a kiásásig húzódik, a K-i oldalon pedig a fekete, bolygatatlan talajra települ.

Említésre méltó lelet nem került elő.

Itt a 4. árokban a késői, ívelt falú helyiség további részletét hitelesítettük.

Tehát összegezve a IV.–V. munkahelyen – a *thermae maiores* területén a korai kőfalas építkezéseken kívül (IV. mh., V/1. m) a 2. sz. elejére keltezhető szinteket és falmaradványokat hitelesítettünk (IV. mh., V/1 mh.) A markomann háborúkat követő újjáépítés emlékeit is megfigyeltük. (V. mh. 1–2. á.) A *thermae maiores* 260-as évek utáni nagyobb átalakításainak adatait is rögzítettük. (V/1–2. mh.) A következő építési periódus, a 4. sz. második feléből származó maradványt az ívelt falú helyiség képviseli. (V/2. mh.)³⁴

VI. munkahely: Tavasz utca 13–19.

(32. kép, VI/1–7.)³⁵

1. árok: ÉD-i irányú, 13 m hosszú. Az árok Ny-i metszetében egy KNy-i irányú kőfalas csatorna részletét hitelesítettük. A csatornára később egy 75 cm széles sárgás-fehér mészkövekből épült alapfalat építettek. Kötőanyag: habarcs, nagyszemű sóderrel. A csatorna falai 45 cm szélesek, nagyobb mészkövekből földbe rakták. Belvilága: 30 cm, az élére állított kövek alapján. A csatornához 5 m szélességben egy KNy-i irányú, többízben megemelt újabb úttest tartozott. Az úttest É-i részét itt egy későrómai beásás elpusztította. A mély, újkori feltöltést követően szürke, kevert betöltés alatt jelentkezett az úttest megmaradt teteje, bogárhátú sóderes kövezés, melyet sóderszemcsékkel kevert föld követ, és a 20 cm vastag agyagréteg alatt, a korábbi szürke, sóderrel kevert betöltés települt rá a sötétbarna, bolygatatlan földre alapozott kövezésre. Az úttest megmaradt vastagsága: 1.30 m. Az úttestet É-ről KNy-i irányú, 60 széles „A” jelű fal határolja. Laposabb, fehér sárgás mészkövekből épült. A fal É-i falsíkja mentén 15 cm széles zokli maradt meg, egy korábbi falra alapozták, melyet sárgás-fehér, szabályosan faragott mészkövekből építettek. Kötőanyag: habarcs.

Az árok ÉNy-i részén, ÉD-i irányban az „A” fallal megegyező struktúrájú fal jelentkezett („B” fal), egy Ny-ra ágazó azonos építésű falszakasszal együtt. („C” fal) A „B” fal alapozási részét a K-i oldalon kiszélték, ezzel pusztult el a helyiség padozata is.

Említésre méltó leletek: Az úttesttől D-re, a szürke kevert betöltésből 1.80–2 m között: Dörzstál kihajló perem-oldaltöredéke. Kívül nyersszínű, pereme pirosra festett, belső oldala nyersszínű alapon sárgás-zöld mázas. Ltsz.: 82.4.16. Edényke ferdén kihajló perem-oldaltöredéke füstölés nyomával, belül szürke. Vastagfalú, keményre iszapolt. Ltsz.: 82.4.20. (11. kép. 17.) Az úttest átvágásából, az agyagsáv feletti szürke, kevert földből: Mélyebb tál vízszintesen kihajló, hornyolt perem-oldaltöredéke. Téglaszínű, keményre iszapolt. Ltsz.: 82.4.32. (11. kép. 15) Edény perem, nyaktöredéke. Nyaki részen több hornyolással. Téglaszínű, füstölés nyomával. Ltsz.:

82.4.33. (11. kép. 13) Oldaltöredék, kívül barnára festett márványutánzással³⁶, belül nyersszínű. Keményre iszapolt. Ltsz.: 82.4.34. Az úttest alsó részéből, a fekete bolygatatlan feletti szürke, kevert földből: Tál behúzott perem-oldaltöredéke. Téglaszínű alapon narancsszínű festéssel³⁷, a peremen és a belső oldalon kopott. Ltsz.: 83. 4.52. Tál duzzadt perem-oldaltöredéke. Nyersszínű alapon narancsszínű, márványutánzatú festéssel. Ltsz.: 82.4. 53. (11. kép. 8) Az árok É-i végéből az omladékból: lezouxi, hadrianus-kori sigillatátál³⁸ oldaltöredéke, fogazott keretben növényi ornemens részletével. Ltsz.: 82.4.476–475. (17. kép. 8–7) A sarokfal mellől, agyagos kevertből: Tál behúzott perem-oldaltöredéke. Szürke, vékonyfalú. Ltsz.: 82.4.21. (11. kép. 14.) Drag. 30. típusú sigillatátöredék a westerdorfi műhelyből. Comitalis első évtizedeiből.³⁹ Ltsz.: 82.4.1–2. (18. kép. 1–3) Sigillatátöredék a rheinzaberni műhely 2. sz. második felére keltezhető szakaszából: Ltsz.: 82.4.3. (12. kép. 3.) Az árok D-i vége, a terrazzo átvágásából: sigillatátöredék figurális ábrázolással. Rheinzaberni, 3. sz. első fele.⁴⁰ Ltsz.: 82.4.43. (18. kép. 6) 1. árok É-i vége, omladék feletti kevertből: Tál duzzadt perem-oldal-ajtöredéke. V. szürke, keményre iszapolt. Két körbefutó bordatag alatt bepecsételt körmintában apró pontdíszek. Alsó részén négy sor fogaskarcolás. Ltsz.: 82.4.474. (19. kép. 1.)

A rétegtani adatok alapján a Traianus-Hadrianus uralkodása alatt egy KNy-i irányú utat építettek itt és előkerült az úttól É-ra egy azonos korú épület D-i részlete. Később a 2. sz. második felében az úttestet kísérő csatornát betöltötték és az épület D-i szélét a betöltött csatorna helyére helyezték át. Ekkor az úttestet is megemelték és úgy funkcionált tovább.

2. árok: KNy-i irányú, 24.40 m hosszú. Az árok D-i metszetében Ny-ról indulva a mély, újkori feltöltés alatt 7.40 m hosszan még tudtuk követni a KNy-i irányú, úttest maradványát, utána 6.60 m hosszan az újkori feltöltés a kiásás határáig húzódott le. Megjegyezzük még, hogy ezen a szakaszon egy középkori kemence alját és Ny-i agyagfalát sikerült itt még hitelesíteni 25 cm vastagságban, mely megbontotta az úttestet. Az árok K-i részén, az úttest É-i szélétől D-re 60 cm széles falsarkot hitelesítettünk, melyet korábbi falakra építettek rá. E sarokfal ÉD-i irányú falától K-re lapos kövezés maradványait mértük fel Af. 103.67 m-en, melyhez egy ÉD-i irányú, kőlapos 50×30 cm méretű, sárgás, puha mészkőből faragott vastagabb kőlapokkal fedett csatorna tartozott. A csatornafal szélessége: 30 cm. Kötőanyag: sóderes föld. Belvilága: 26–27 cm. A csatornától K-re a kőlapos szint további részletei húzódnak.

Említésre méltó leletek: A csatornától K-re, a felette levő, szürke, kevert betöltésből: Pateranyél bronzból, mely a korongos nyelű serpenyők típusához tartozik.⁴¹ Ltsz.: 82.4.470. (20. kép. 1.) Zárlemez domborított koncentrikus kördíszsel. Széleken hat szeghely.⁴² Ltsz.: 82.4.471. (20. kép. 2.) Innen még előkerültek szürke, téglaszínű és nyers kerámatöredékek. Ltsz.: 82.4.120, 82.4.124–126, 82.4.129, 82.4.131. E betöltéshez tartozik még az Iványi XVII. típusúhoz tartozó OCTAVI fenékbélyeges mécsötöredék.⁴³ Ltsz.: 82.4.128. Mécs

discustoredéke többszörös bordázott dísszel. Nyerszínű alapon, narancsszínű bevonatos.^{43/a} Ltsz.: 82.4.132. (2. kép, 2.) Több rheinzaberni⁴⁴ sigillatátöredéket is eltettünk. Ltsz.: 82.4.134–138. (19. kép 2., 17. kép, 1.) *A K-i árok részben jelentkezett kisebb égett felület átvágásából*: 2. sz. I. feléből származó amphora fültöredéke fémbélyegzővel készített retrográd bélyeggel: ζ I AS⁴⁵. Belül téglá, kívül nyerszínű, keményre iszapolt, vastagabb falú. Ltsz.: 82.4.155. (22. kép). Lecsapott, széles, keményre iszapolt peremtöredék, vékonyabb falú. Ltsz.: 82.4.161. (11. kép, 24.) és Drag. 32. rheinzaberni tál peremtöredéke. Ltsz.: 82.4.163. *Az újkori, KNy-i fal és a köves szint közötti betöltésből* [Frigeri]d [us] du[x] bélyeges tegulatöredéket⁴⁶ tettünk el. Ltsz.: 82.4.325. *Az úttest megmaradt teteje feletti szürke, kevert földből*: Edényke alávágott perem-oldaltöredéke. Szürke, keményre iszapolt. Vastagfalú. Ltsz.: 82.4.109. (11. kép, 2.) *Az árok K-i részéből, az ÉD-i irányú fal feletti kevert betöltésből*: Sigillatátöredék a lezouxi műhely antoniuskori termékeiből. Ltsz.: 82.4.148. (12. kép, 5) *Az újkori pincefal körül, a szürke, kevert betöltésből*: Tálka vízszintesen kihajló perem-oldaltöredéke. Peremén bevéselt hullámdísz. Szürke, vastagfalú. Ltsz.: 82.4.100. (15. kép, 2.) Rheinzaberni, severus kori sigillatátöredék.⁴⁷ Ltsz.: 82.4.104. (17. kép, 9.) *Az árok közepe táján, az égett felületről*: Drag. 36. típusú tál alja. Itáliai termék a Domitianus-Traianus korából.⁴⁸ Ltsz.: 82.4.114. *Újkori pincétől K-re, a szürke, kevert földből*: Nagyobb bögre, ferdén kihajló perem-, nyak- és oldaltöredéke. Szürke, vékonyfalú. Ltsz.: 82.4.70. (11. kép, 5.) Drag. 36. típusú tál aljtöredéke az egyik itáliai műhelyből. Domitianus-Traianus kor⁴⁹ Ltsz.: 82.4.64/a.

Ebben az árokban a stratigrafiai adatok és a leletek alapján az előbbieken megismert 2. sz. elejei utat és annak megemelését és É-i oldalát szegélyező csatorna újabb szakaszát hitelesítettük. A markomann háborúk utáni újjáépítésből egy kövezés részlete fenmaradt.

3. árok: KNy-i irányú, hossza: 23.40 m. Ny-ról indulva egy 28–30 cm belvilágú, élére állított kövekből épült KNy-i irányú csatorna maradványát hitelesítettük. A csatornától D-re egy 10 cm vastag terrazzopadlós helyiség maradványát sikerült kibontani Af. 103.03 m-en, melyet egy korábbi, vályogfalas, vakolt helyiség feltöltésére alapoztak. A helyiség K-i zárófalán a korábbi, opus spicatum technikával, habarcsos kötőanyaggal készült visszabontott alapflon 15 cm vastag agyaggal kevert föld húzódik, melyre a későbbi falat alapozták. A későbbi falból a terrazzopadló K-i szélénél a felmenő rész 25 cm hosszán maradt meg. A helyiség belvilágából 2.80 m×3 m-t tártunk fel. A helyiség zárófalai részben az árok megfelelő metszetei alá húzódnak. Ezek átl. 45–50 cm szélesek. Kötőanyag: habarcs. E falat az agyagos, homokra alapozták. A korábbi, kőalapozású, vakolt vályogfalas helyiség K-i zárófalán is megmaradt 30–32 cm szélességben, a fehér vakolat 20 mm vastag. A vakolat K-nek néző síkján, ahonnan a vályogfalat kitermelték, növényi lenyomatot figyeltünk meg. A későbbi terrazzopadlós helyiséget K-ről ismeretlen padozatú helyiség határolta az előbbivel azonos feltárt belvilággal. E helyiség-re később egy kemencét alapoztak, a kevert szürke föld-

re, melyen a faszenes réteg 2 cm vastag, agyaggal kevert, köves föld 16 cm vastag, melyen égett 30×20 cm méretű, 8 cm vastag tegulák feküdtek. A kemence É-i oldalán egy sorban ezek közel két méter hosszán maradtak meg. A kemence megmaradt szintje Af. 104.00 m-en jelentkezett. A kemence maradványánál metszetet alakítottunk ki, mely szerint az E–F metszetben a kemence-alap alatt egy sóderes járószint, alatta agyagtéglás, agyaggal kevert homokos feltöltés mutatkozott. Ezt váltja fel a sötétbarna, agyagos feltöltés, melyen 25 cm távolságra két kavicsos szintet találtunk.

A kemence alaptól D-re egy sarokfal részletet hitelesítettünk. A falak szélessége: 30 cm. A falak sárgás, szabálytalan alakú mészkövekből álltak, kötőanyag: habarcs. Az alapfal négy kőorból állt, a köveket földbe rakták. A kemencealaptól É-ra jelentkező KNy-i irányú falmaradvány képezte az ismeretlen padozatú helyiség É-i falát, D-i oldalán 10–12 cm széles zoklival. Az e helyiséget K-ről határoló újabb terrazzopadlós helyiséget 2.75×3.50 m méretben bontottuk ki. A helyiség bejáratát egy méter szélességben figyeltük meg az É-i oldalon. A terrazzopadlóra omlott nagy mennyiségű falfestmény töredékből sikerült rekonstruálni a szoba egyik későbbi faliképét.⁵⁰ A helyiség falai 30 cm szélesek, közepes méretű köveit habarcsba rakták. A terrazzopadló É-i záródásánál átl. 70 cm magasságban a lábazati rész megmaradt. Egyes szakaszokon még a képmezőt lezáró fekete sáv részletei is láthatók. A freskós helyiség nyugati falán a lábazati rész a padlótól mérve 16–17 cm magasan maradt meg. Erre a falra alapoztak egy későbbi falat, melyből két kősor maradt meg a visszabontás után. Kötőanyag: habarcs. Erre egy későbbi, 50 cm széles falat alapoztak, melyben tegula és imbrextöredék is látható a sárgás-fehér mészköveken kívül. Kötőanyag: habarcs. A freskós szobától K-re egy 80 cm széles folyosó került elő 30 cm széles habarcsos falakkal. A folyosó padozata ismeretlen. (23. kép, 1.) A Ny-i falsíkon 0,7 cm vastag fehér vakolat maradt meg. A folyosótól K-re ismét egy helyiség jelentkezett sóderes padozattal, melynek K-i oldalán 1,40 m hosszán és 80 cm szélességben kemény, a mészkőből faragott küszöbkő is megmaradt Af. 103.94 m-en (23. kép, 2.) A helyiség Ny-i falát itt is visszabontották az utolsó két kősig, erre épült egy 70 cm széles habarccsal kötött fal. A helyiség É-i fala azonos a terrazzopadlós, freskós falával és a folyosó É-i falával méretben és faltechnikában megegyezik. Padozatára nincs adat. A helyiség D-i zárófalán 50 cm hosszán maradt meg. A K-i falára egy későbbi falat alapoztak, melyhez tartozhatott Af. 103.94 m-en a küszöbkő. Ettől K-re egy kövezés maradványa jelentkezett az árok K-i végéig Af. 102.98 m-en. Ehhez csatlakozott egy sarokfal-részlet, melyhez tartozó terrazzopadló maradványt Af. 103.10 m-en hitelesítettünk. Erre alapozták a későbbi falat, szélessége: 70 cm. Kötőanyag: habarcs. Ettől K-re az árok végéig egy KNy-i, illetve ÉD-i irányú csatornát bontottunk ki. (23. kép, 3.) A KNy-i irányú csatorna 40 cm-rel magasabban van az ÉD-i irányú csatornánál. A csatornafalak 40 cm szélesek, kötőanyag: habarcs. Belvilág: 40 cm. Alján kőlapok, habarccsal vannak egymáshoz illesztve.

Az É-i metszet mentén kisebb tűzhely maradványa Af. 103.47 m-en mutatkozott. Élére állított, kormos kőlapok képezték a tűzhely oldalát. A kövek átlagos mérete: 42×30×8 cm. Az előkerült jelentősebb *leletanyag*: *Küszöbkőtől Ny-ra a szürke, kevert betöltésből*: Rhein-zaberni oldaltörredék, koncentrikus körben, hosszú ruhás alak részletével.⁵¹ Ltsz.: 82.4.288 (17. kép, 2.) *Freskós helyiségtől Ny-ra, a szürke, kevert betöltésből*: Rhein-zaberni severus kori oldaltörredék koncentrikus kör, tojásstag, pálcikatag részletével. Ltsz.: 82.4.289.⁵² (12. kép, 10.) *A Ny-i kemence alatti agyagos, vályogtéglás betöltésből*: Kis bögre egy füllel. Piros, barnás bevonatos, homokbeszórással.⁵³ Ltsz.: 82.4.473. (24. kép) *A fekete, bolygatatlan föld feletti betöltés és az első sóderes szint között*: Csupor ferdén kihajló perem-oldaltörredéke. Szürke, keményre iszapolt. Perem alatt többszörös hornyolás. Ltsz.: 82.4.246. (11. kép, 4.) *A Ny-i kemence Ny-i részének az elbontásából*: Dörzstál oldaltörredéke. Kívül téglaszínű, belül zöldmázás. Vastagfalú, keményre iszapolt. Ltsz.: 82.4.241. Tegula törredéke LEG II ADI bélyeggel.⁵⁴ Ltsz.: 82.4.195. *ÉD-i irányú csatorna betöltéséből*: Dörzstál peremtörredéke. Sárgás-zöld mázas. Keményre iszapolt. Ltsz.: 82.4.340. Drag. 33. típusú, rheinzaberni, 2. sz. második felére–3. sz.-ra keltezhető csésze peremtörredéke. Ltsz.: 82.4.341. A fentivel azonos korú és műhely terméke a Drag. 31. típusú változatát képviselő tál perem-oldaltörredéke. Ltsz.: 82.4.342. *Az ÉD-i irányú kőlapos csatorna feletti szürke, kevert földből*: Oldaltörredék, belül nyersszínű, kívül pirosra festett sárgás-zöld mázfoltokkal. Keményre iszapolt. Vékonyabb falú. Ltsz.: 82. 4. 264. *Az árok nyugati végében a magas terrazzo alatt*: Szürke anyagú törredékek. Ltsz.: 82.4.311–312 (11. kép, 11.) *A késői terrazzo alapozásából* tabula ansatás keretben LEG III F bélyegzős tegulatörredéket tettünk el. Ltsz.: 82.4.279.⁵⁵ *Az árok keleti végében, a köves törmelékes betöltésből*: Tálka behúzott perem-oldaltörredéke. Nyersszínű, keményre iszapolt. Vastagfalú. Ltsz.: 82.4.209. (11. kép, 25.) *A markoló által fellazított földből*: Tálka kihajló, hornyolt perem, tört profilú oldaltörredéke. Narancsszínű bevonatos, kívül-belül. Vékonyfalú. Ltsz.: 82.4.211 (11. kép, 3.) *Az árok DNy-i végéből, az ÉD-i irányú fal omlási rétegből*: Csupor, ferdén kihajló, kétszeresen hornyolt perem-oldaltörredéke. Szürke, vastagfalú, keményre iszapolt. Ltsz.: 82.4.247. (11. kép, 12.)

Összefoglalva a 3. árokban a 2. sz. elejei építkezések maradványait hitelesítettük, melyek a 2. sz. második felében is funkcionáltak. A későbbi periódusokat már csak a 260-as évek utánra keltezhető falfestmény, küszöb jelenléte képviseli. A következő építési periódusra keltezhetők – a 4. sz. középső évtizedei utánra a kemence, illetve tűzhelymaradványok.

4. árok: KNy-i irányú kis felület, 2,60 m hosszú. A K-i metszetben az újkori feltöltés alatt a kevert, római betöltésben ÉD-i irányú 1.20 m széles alapfal utolsó kősorát figyeltük meg a fekete, bolygatatlan föld tetején. Sóderrel kevert szürke feltöltés a fekete, bolygatatlan földön, a faltól D-re 20 cm vastagságban maradt meg, melyet az újkori pincefal elbontott.

Említésre méltó *lelet*: A kövek tisztításából az agyagos földből három parittyagolyót szedtünk ki. Ltsz.:

82.4.333 és egy veder fogóját.⁵⁶ Ltsz.: 82.4.472. (25. kép).

E kis felületen pontosabb datálásra alkalmatlan jelenségeket dokumentáltunk.

5. árok: KNy-i irányú, 12 m hosszú. Az árok teljes hosszában egy KNy-i irányú kőfalas, téglalapos csatorna húzódik 30 cm-es belvilággal. A csatornafal két kőorból áll. Földbe rakott, fehér mészkövekből épült, helyenként téglatörredékkel ékeltek ki. A csatorna alját 30 cm hosszú téglá, illetve 40×35 cm méretű, laposra faragott mészkőlapok alkotják. Az É-i csatornafalra részben ráépültek a puha, mészkőből faragott oszloptalpatatok, melyek az É-ra húzódó épület D-i porticusának maradványát képezik. (23. kép, 4.) A KNy-i irányú csatornába É felől, a kiásott árok Ny-i falától keletre 5.40 m-re egy ÉD-i irányú, 30 cm belvilágú csatorna húzódik, falai 25–30 cm szélesek. A faltechnika megegyezik a KNy-i irányú csatorna építésével. Az É-i metszet szerint Ny-ról indulva az újkori feltöltés mélyen lehúzódik a bolygatatlan fekete földbe 3,20 m hosszú szakaszon, majd ettől K-re sóderes szintek jelentkeztek a szürke, kevert földdel váltakozva különböző mélységekben.

Említésre méltó *leletek*: *A KNy-i irányú csatornától É-ra a szürke, kevert rétegből*: egy kétsoros bélyegző⁵⁷

törredék került elő. Téglaszínű, keményre iszapolt. Ltsz.: 82.4.361. (31. kép). *Az árok Ny-i részéből, a fekete, bolygatatlan feletti sóderes betöltésből*: Drag. 31. típusú tál aljtörredéke. Középgalliai, Hadrianus kori. Ltsz.: 82.4.385/a. Nyaktörredék, belül barna, kívül téglaszínű alapon sárga mázzal és zöld mázfoltokkal. Vastagfalú, keményre iszapolt. Ltsz.: 82.4.385/b. *KNy-i irányú fal melletti mélyítés: 2. nyom, szürke kevert földből*: Tál galléros perem és bordázott oldaltörredéke. Kívül-belül szürke bevonatos, keményre iszapolt vastagabb falú. Ltsz.: 82.4.358. (11. kép, 1.) Lábastál törredéke.⁵⁸ Szürkés, rózsaszínűre égett. Keményre iszapolt, vastagfalú. Ltsz.: 82.4.360.

Az árokban a rétegtani megfigyelések és a leletek alapján a 2. sz. elejére datálható KNy-i irányú út részletét 13.50 m hosszban és az ezzel egykorú É-i épület D-i porticusának maradványait hitelesítettük.

6. árok: ÉD-i irányú, 6 m hosszú. Az 5. árokhoz csatlakozik É felé. Az árokban két KNy-i irányú falat tártunk fel. A D-i, az úttestől É-ra húzódó épület D-i zárófalát képezte. Szélessége: 60 cm. Szabálytalan, fehér, sárga mészkövekből épült. Kötőanyag: habarcs. Az É-i alapfal 40 cm széles, földbe rakott, opus spicatum technikával készült. A K-i metszet tanúsítása szerint az újkori betöltés alatt szürke, kevert feltöltés húzódik a bolygatatlan fekete földön, mely a falak közötti járószintet is elpusztította. A D-i, KNy-i faltól D-re sóderes rétegek tűnnek fel, közöttük kevert szürke feltöltéssel a fekete, bolygatatlan földön, egy méter hosszan.

Jelentősebb *leletek*: *Az É-i, KNy-i irányú alapfaltól É-ra, a kevert római betöltésből*: banassaci sigillatörredék, Hadrianus kori termék.⁵⁹ Ltsz.: 82.4.421. (12. kép, 9.) Sigillatörredék a rheinzaberni műhely 2. sz. második felére keltezett szakaszából. Ltsz.: 82.4.422. (17. kép.

6.) Sigillatátöredék. Középgalliai, antoninus kori. Ltsz.: 82.4.402. Sigillatátöredékek, délgalliaiak, Traianus-Hadrianus koriak. Ltsz.: 82.4.406, 408, 410. Drag. 27. típusú csésze téredéke, középgalliai, 160-an túl már nincs. Ltsz.: 82.4.419. Sigillatátöredékek, középgalliaiak. Hadrianus-Antoninus koriak. Ltsz.: 82.4.420, 423–426. Edénytöredékek piros festéssel és kívül-belül barna bevonatos. Ltsz.: 82.4.428–9. *Újkori fal alatti szürke, kevert betöltésből*: Északitáliai csésze à barbotine dísszel.⁶⁰ Ltsz.: 82.4.369. Tál behúzott perem-oldaltöredéke. Kívül-belül perem alatt és oldalán hornyolás és négy sor fogaskarcolás díszével.⁶¹ Szürke bevonatos kívül-belül. Vastagfalú, keményre iszapolt. Ltsz.: 82.4.367. (11. kép, 16.) *Az árok É-i részén, agyagos törmeléken betöltésből*: Sigillatátöredékek, rheinzaberniek, a 2. sz. második feléből–3. sz. elejéről. Ltsz.: 82.4.396–397 (12. kép, 7., 17. kép, 3.) Sigillatátöredékek, hadrianus-antoninus koriak, lezouxiak. Ltsz.: 82.4.398–399. és 82.4.401. (21. kép, 1, 3, 5.) és 82.4.395 (21. kép, 4.) Sigillatátöredék, rheinzaberni, a 2. sz. második feléből. Ltsz.: 82.4.400 (17. kép, 4.)⁶²

Az árokban padozat nélküli falmaradványok kerültek elő és ezektől D-re korábbi útrészletek mutatkoztak. A korábbi rétegre települt betöltés leletanyaga a 3. sz. első felére keltezhető.

7. árok: ÉD-i irányú, hossza: 4,10 m. A K-i metszetben az újkori feltöltés alatt kevert római betöltés húzódik a téglatörmeléken köves rétegen, mely alatt a kevert szürke feltöltéssel váltakozva három sóderes, köves réteget figyeltünk meg, mely egy ÉD-i irányú út (via sagularis) részletét képezte. Az út teljes megmaradt vastagsága: 1.30 m, melyet a fekete, bolygatatlan földre alapoztak.

Fontosabb leleteket a téglatörmeléken réteg alatti, szürke, kevert földből szedtünk fel: Fazék tört profilú kihajló perem-oldaltöredéke. Drag. 30. forma változata. A nyaki bordatag alatt pecsételt koncentrikus kör és két oldalon rovátkált elválasztóvonal utánzat. Szürke, keményre iszapolt.⁶³ Ltsz.: 82.4.449. (27. kép). *A fekete, bolygatatlan feletti köves betöltésből az alábbi sigillatátöredékek kerültek elő*: Rheinzaberni sigillatátöredék, 2. sz. második fele. Ltsz.: 82.4.454. Középgalliai sigillatátöredék, Hadrianus-antoninus kori. Ltsz.: 82.4.455–456–457. (12. kép, 6.) 82.4.458–460. Rheinzaberni termék. Ltsz.: 82.4.461. Drag. 37. típusú töredék. Délgalliai, Nerva-traianus kori. Ltsz.: 82.4.462. (17. kép, 5.). Középgalliai termék. Hadrianus kori. Ltsz.: 82.4.463. Délgalliai sigillatátöredék. Traianus-hadrianus kori Ltsz.: 82.4.464–465. Középgalliai, antoninus kori töredék. Ltsz.: 82.4.466. Lezouxi töredék, antoninus kori. Ltsz.: 82.4.467–468. (12. kép 4., 8.)

Ebben az árokban egy ÉD-i irányú úttest alapozását a 2. sz. első évtizedétől egészen a század közepő évtizedéig húzódó sigillaták kelteznek. A megmaradt tetejéről későrómai pecsételt díszű kerámiát szedtünk fel.

A VI. munkahely a topográfiai, stratigrafiai adatok és az előkerült leletek alapján már a 2. sz. elejéről származó jelenségek figyelhetők meg (1., 2., 3., 5., 7. árok). A markomann háborúk utáni újjáépítést tükrözik a megemlések, átalakítások nyomai (1., 2., 3., 6. árok).

A 260-as évek barbár támadások utáni újjáépítést tanúsítják a falfestmény a megemelt küszöb is. (3. árok). A kemence és a tűzhely maradványok már a következő újjáépítést bizonyítják a 4. sz. második feléről. (3. árok)

VII. munkahely: (32. kép, VII.)⁶⁴ Tavasz u. 1–11.

KNy-i irányú közműárok. Ebben a munkánkban a közműárok Ny-i, 5 m hosszú szakasza kerül értékelésre.

A közműárok Ny-i végén a Wehrgang részletei mutatkoztak az újkori feltöltés alatt, a felszíntől mérve –1,60 méterre. A Wehrgangot sötétbarna, bolygatatlan földre alapozták, mely a nyers, sárga földre települ. A közműárok nyugati szélétől 2 m-re keletre egy ÉD-i irányú, széles alapfal jelentkezett Af. 103.48 m-en. Az É-i metszet szerint az újkorban szedték ki. Kemény, szabálytalan alakú fehér mészkövekből és sárgás anyagú, faragott kisebb homokkőből készült (28×18×13 cm). Kötőanyag: föld. E fal – mely topográfiailag és a belső körülmények jelenléte és a mérete miatt a K-i táborfal részletét képviseli (28. kép), a sárga, nyers földre alapozták. A táborfaltól K-re a védművek megfigyelésére ez alkalommal nem volt mód. A közműárok további jelenségei már kívül esnek a jelenlegi témánkon, ezért másutt kerülnek feldolgozásra.

Említésre méltó leletanyag nem került elő.

A közműárókban a topográfiai adatok alapján a Traianus-Hadrianus kori táborhoz tartozó Wehrgang részletét és a K-i táborfal újabb szakaszát hitelesítettük.

VIII. munkahely: Flórián tér–Körforgalom⁶⁵ (32. kép, VIII/1–3.)

1. árok: ÉD-i irányú, 31 m hosszú. É-ről indulva a C–D Ny-i metszet mentén (29. kép) az újkori mély feltöltés alatt legmagasabban megmaradt útrészlet (KNy-i irányú, via sagularis) Af. 104.46 m-en jelentkezett. Az úttestet három ízben megemelték. Az úttest mérhető legalacsonyabb szintje Af. 103.74 m-en mutatkozott. (30. kép, 1.) Az úttest D-i szélét az újkori közművek elbontották. Az úttest D-i maradványától D-re a Wehrgang É-i részletét 3.23 m hosszan hitelesítettük, a megmaradt teteje Af. 105.00 m-en volt megfigyelhető. A D-i részét az újkori építkezése elpusztította. A Wehrgangban megfigyelt átvágott vályogtéglák mérete: 50×25×8–10 cm. A Wehrgang D-i részét – mint már említettük – az újkori építkezés elbontotta, de az újkori pince alatt megközelítőleg két méter szélességben előkerült a D-i táborfal kiszédett alapárkában az alapfal utolsó kőszára Af. 103.16 m-en. A D-i táborfaltól D-re újkori csatorna beépítése vágta át az újkori feltöltés alatt a szürke, kevert római betöltést, mely a fekete, bolygatatlan agyagos földre települt, melyet a nyers, sárga földig kiástunk. Itt jegyezzük meg, hogy az 1. árok D-i részén közel 12 m hosszúságban 30 cm vastag későközépkori planírozási réteget találtunk. Af. 103.37 m-en, mely a K-i és a Ny-i metszet alá húzódik. Az újkori csatornától D-re egy vízes-árok É-i indítása tűnt elő. A fossa É-i részűjétől D-re 3.50 m-re egy köves omladék volt megfigyelhető 30 cm vastagságban. A vízes-árok az É-i indítástól 8.50 m hosszan volt megfigyelhető a fossa teljes szélessége ezen a szakaszon. A fossa alja kb. 1.30 m szélességben enyhén ívelődő alakot mutat. A fossa kiástott aljától mérve

50 cm-rel magasabban a szürke feltöltésben 10 cm vastag köves szint volt hitelesíthető a Ny-i metszeten. (30. kép, 2.) Felette a betöltés, szürke, kevert föld. A fossa D-i részsűjén a kőburkolat megmaradt. A fossa D-i részsűjétől délre, az újkori rétegek alatt, szürke, kevert római betöltés húzódott, mely a sötétbarna, bolygatatlan földre települt, melyet a nyers sárga földig kiástunk. Az árok legdélibb részén 75 cm átmérőjű, kör alakú, részben égett beásás mutatkozott a nyers, sárga földön, melynek K-i része a padka alá húzódott. A jelentősebb leletanyag: *A fossa betöltése, a felszíntől mérve 2,20–3,20 m között:* Alj-oldaltörredék, belül zöldmáz, kívül téglaszínű alapon piros mázfoltokkal. Ltsz.: 80.1.37. Oldaltörredék, drapp, vastagfalú, sárgás mázfoltokkal. Ltsz.: 80.1.40. Szürke edénytörredékek. Ltsz.: 80.1.41–42. Sigillata oldaltörredéke, lezouxi. Ltsz.: 80.1.43. *Az alsó köves omladék tisztításából:* Tál vízszintesen kihajló perem, tört profilú oldaltörredéke. Sötétszürke, vastagfalú, keményre iszapolt. Ltsz.: 80.1.244. *Az alsó Wehrgang átvágásából:* Oldaltörredék. Kívül zöldmáz, belül nyersszínű. Ltsz.: 80.1.55. *A Wehrgangból az alábbi leletek származnak:* Tálka kihajló perem-oldaltörredéke. Belül vékony hornyolással a perem alatt. Fekete bevonatos.⁶⁶ Ltsz.: 80.1.8. Pecsetelt díszű tál alj-oldaltörredéke.⁶⁷ Szürkés-barna bevonatos kívül-belül. Keményre iszapolt, vastagfalú. Ltsz.: 80.1.221. Drag. 37. típusú tál perem-oldaltörredéke tojásfűzér sorral, pálcikátaggal, gyöngysor mintával. Ezek alatt növényi motívumok, koncentrikus kör részletei. Lezouxi-antoninus kori. Ltsz.: 80.1.227. (12. kép, 1.) Drag. 33. típusú csésze perem-oldaltörredéke. Rheinzaberni. Ltsz.: 80.1.35. *1. árok Ny-i fele 1,50–1,80 m között:* Drag. 30. típusú mély tál oldaltörredéke koncentrikus kördíszsel. Rheinzaberni, Severus kori.⁶⁸ Ltsz.: 80.1.36. (18. kép, 5.)

Az árokban a későközépkori elplanírozáson kívül a 2.–3. sz.-i légió táborból a D-i via sagularis D-i részét, a belső sánc részletét és a D-i táborfal egy szakaszát hitelesítettük. A táborfaltól D-re egy 8,5 m széles vízes-árokot találtunk, melynek alján egy omladék lesúlylyedt maradványát tártuk fel.

2/A. árok: ÉD-i irányban 6 m, KNy- irányban 4 m. Az újkori beépítettség miatt itt csak egy terrazzo padlós helyiség részletét sikerült hitelesítenünk. Az újkori feltöltés alatt szürke, kevert föld húzódott a 9 cm vastag terrazzo padlóig, mely Af. 103.79 m-en jelentkezett. Alatta 13 cm vastag agyagos föld húzódik tégladarabokkal és alatta 15–16 cm vastag habarcsos szint, mely alatt a kiásásig agyagos szürke betöltést láttunk.

Az előkerült leletanyagból említésre méltó nem volt.

A rétegtani adatok alapján a 2. sz. második felére keltezhető terrazzo padlós helyiséget hitelesítettünk, mely korábban habarcsos padozattal rendelkezett.

2/B. árok: ÉD-i irányban 17 m. Az újkori feltöltés alatt szürke téglatörmelékkel és kővel kevert föld húzódik, mely alatt egy római kori szemétdödröt vágunk át. A szemétdödr betöltése homokkal kevert szürke föld föld volt. Az árok K-i részén egy szabálytalan alakú köves felület részlete került elő Af. 103.70 m-en földbe rakott egysoros kövezés formájában.

Jelentősebb *leletek: a római szemétdödrből:* Edény ferdén kihajló perem-oldaltörredéke. Szürke, benyomott kördíszsel.⁶⁹ Ltsz.: 80.1.130. (11. kép. 9.) Lapos tál behúzott perem-oldaltörredéke, nyersszínű, keményre iszapolt. Ltsz.: 80.1.140. (11. kép. 7.) Drag. 30. forma változatát utánzó mélyebb edény-oldaltörredék. Belül nyersszínű, kívül narancsszínű festéssel. Applikált inda- és levéldíszsel.⁷⁰ Vastagfalú, keményre iszapolt. Ltsz.: 80.1.142. (15. kép. 1.) Edény tört profilú perem-oldaltörredéke. Kívül-belül szürke bevonatos. Kívül a perem alatt többsoros fogaskarcolással.⁷¹ Keményre iszapolt. Ltsz.: 80.1.147. (11. kép. 19.) Tál behúzott perem-oldaltörredéke. Perem alatt hornyolással. Szürke, kopott, vastagfalú. Belül sötétszürke, bevonatos. Ltsz.: 80.1.149. (11. kép. 6.) Tál aljtörredéke. Kívül világosszürke, belül sötétszürke, bevonatos. Belső oldalán többszörös fogaskarcolás díszével, bepecsételt levéldíszekkel és Resatus CICI bélyegtörredékekkel.⁷² Ltsz.: 80.1.15. (19. kép. 2.) Tál aljtörredéke, alján bepecsételt levéldíszekkel. Ltsz.: 80.1.150. (19. kép. 3.)

Belső felületet – esetleg udvar – részletét tártuk fel egy római kori szemétdörrrel együtt. A leletanyag és a rétegtani viszonyok értelmezése alapján a 2. sz. végei–3. sz. elejei építkezésekhez köthető.

3/A. árok: ÉD-i irányban 4 m, KNy-i irányban 3 m. ÉNy–DK irányú újkori közmű szeli át a felületet, melynek délnyugati részén sóderes, habarcsos felület jelentkezett Af. 103.81 m-en. A K-i metszet mentén mélyítettünk, a kevert szürke betöltés mélyen lehúzódik a sötétbarna, bolygatatlan földre, mely utóbbi fél méter vastagságban jelentkezett. Itt a nyers, sárga talajból néhány cm-t kiástunk.

Érdemleges lelet nem került elő.

Topográfiailag a rétegtani viszonyok alapján a 2. sz. elején épült via principalissal párhuzamos ÉD-i irányú út részlete került elő.

3/B. árok: KNy-i irányú, 9,80 m hosszú. K-i végében habarcsos, sóderes szint jelentkezett. Ez az ÉD-i irányú út nyugati részlete. Ezt határolja Ny-ról egy nagyjából ÉD-i irányú, 60 cm széles fal, mely fehér, sárgás mészkövekből készült, kötőanyag: habarcs. A felület közepe táján egy kelet–nyugati irányú fal maradványát is hitelesítettük. Szélessége: 50 cm. Faltechnika megegyezik az előzővel, a falazásban tegulákat találtunk. A Ny-i, újkori falnál szintén egy ÉD-i irányú fal jelentkezett azonos faltechnikával. Az alapozásokat már nem volt módunkban megnézni. A falakhoz tartozó belső padlószintet nyomtalanul a faszenes, későrómai betöltés, illetve az árok Ny-i részén az újkori betöltés megsemmisítette.

Jelentősebb *leletek: Az árok középső részéből 80–150 cm között, a szürke, kevert betöltésből:* Edénytörredék sárgászöld mázzal. Ltsz.: 80.1.119. és 80.1.59–68. Mélyebb tál vízszintesen kihajló hornyolt perem-oldaltörredéke. Szürke, keményre iszapolt, vastagfalú. Ltsz.: 80.1.72. (11. kép. 18.) *Az árok Ny-i végéből:* Carus érméje.⁷³ Ltsz.: 80.1.57. *2. árok K-i fele 100–150 cm között: a szürke kevert betöltésből:* Edény tört profilú perem-oldaltörredéke. Szürke. Ltsz.: 80.1.95. (11. kép. 10.) Edény ferdén kihajló perem-oldaltöre-

déke. Szürke, vastagabb falú, kopott. Ltsz.: 80.1.100. (11. kép. 26.) Az árok szürke betöltéséből 1.20–1.70 m között: Constantinus dinasztia érméje⁷⁴ Ltsz.: 80.1.58/a. Valentinianus, Valens vagy Gratianus pénze.⁷⁵ Ltsz.: 80.1.58/b. Edénytöredéke nyersszínű, szürkés mázfoltokkal. Ltsz.: 80.1.241–242. Edény ívelten kihajl2 perem-oldaltöredéke. Világosszürke, keményre iszapolt. Ltsz.: 80.1.155. (11. kép. 22.) Galléros peremtöredék, szürke, keményre iszapolt. Ltsz.: 80.1.164. (11. kép. 27.)

Az árokban az előbb említett ÉD-i irányú út Ny-i felülete kerület kibontásra és az ettől Ny-ra húzódó épület részlete két helyiség maradványával. A korábbi szintek megfigyelésére nem volt mód. A helyiség padozata már nem volt meg, így pontosabb keltezésre a vegyes leletanyag alapján sem volt mód. A pusztulási betöltés legkésőbbi lelete a Valentinianus kori érem.

A VIII. munkahelyen a 2. sz. elején épült légióstábor déli vai sagularisának részletét, Wehrgang maradványát, a déli táborfal egy újabb szakaszát és egy 8,5 m széles fossát hitelesítettünk (1. árok). A via principalis-sal párhuzamos ÉD-i irányú út részletét is feltártuk (3/A.–B. árok). A markomann háborúk utáni periódusból a 2.–3. sz.-i légióstábor belső épületeinek részletei kerültek elő. (2/A.–B. árok 3/B. árok)

IX. munkahely: Flórián tér–Körforgalom⁷⁶
(32. kép, IX.)

1979. januárjában–februárjában az ún. Körforgalom nyugati, fűvesített, hosszúkás, keskeny szakaszán lehetett dolgozni.

É-felület: ÉD-i irányú, hossza: 5.70 m. A Ny-i metszete (A–B) szerint az újkori feltöltés alatt húzódó kevert, sóderes, illetve sárga agyaggal kevert szürke betöltés mutatkozott, mely alatt egy KNy-i irányú úttest alsó, sóderes, köves járósíntjét hitelesítettük és ez alatt két köves járósínt jelentkező kétszeri feltöltési réteggel együtt a sötétbarna földön.

A D-i metszet szerint (C–A) az újkori feltöltés alatti szürke, kevert föld alatt sóderes, szürke betöltés ismétlődik, mely alatt a fentiekben említett útrétegek, illetve járósíntek jelentek meg a bolygatatlan fekete föld tetején.

Az É-i metszet szerint (D–E) az újkori betöltés alatt 95 cm hosszúságban, 8 cm vastagságban volt megfigyelhető egy téglatörmelékű sóderes szint, mely a sárga agyaggal kevert szürke feltöltésben nyugszik. Ez alatt a fenti KNy-i irányú úttestnek alsó rétegei húzódnak a bolygatatlan fekete földön.

A K-i metszet (F–G) szerint É-ről indulva az újkori feltöltés alatt a szürke, kevert feltöltésben KNy-i irányú közmű^{76/a} kőalapozása jelentkező. (31. kép, 1.) A megmaradt legalsó kősor szerint agyagos föld volt a kötőanyag. A metszet északi részén megközelítőleg 3 m hosszúságban ez alatt sóderes, köves járósínt húzódott, mely 15 cm vastag agyagos földet zár le. Ez a sárga, agyagos feltöltés rátelepül egy vékony, habarcsos köves járósíntre, mely a fekete, bolygatatlan földet zárja le. A sötétbarna feltöltésben 70 cm széles földbe rakott alapfalak utolsó kősorai jelentkeztek a kiásás határán. A Ny-i metszet megfelelő szakaszain ezek már nem mutatkoztak. A két alapfal között 1.40 m széles a belvilág.

A metszet középső részén a sárga agyagos, illetve sötétbarna agyagos rétegei váltják egymást. (31. kép, 2.) Az újkori fal és a hozzátartozó mély beásás a Wehrgang tetejét és hosszát megbontotta. A Wehrgang itt 4,10 m hosszúságban hitelesítettük. Az újkori feltöltés, az újkori faltól D-re, az árok széléig húzódott. Ez az újkori feltöltés szedte ki a táborfalat, mely alapfal részének utolsó kősora maradt meg 1.60 m szélességben a fekete, bolygatatlan föld tetején. (31. kép. 3.)

Említésre méltó leletanyag: Az északi felületből a fekete, bolygatatlan föld feletti betöltésből: Tál kihajló perem-oldaltöredéke. Kívül-belül narancsszínű bevonatos.⁷⁷ Ltsz.: 80.1.250. A táborfal alapozásának tisztításából: Oldaltöredék, szürke, keményre iszapolt. Ltsz.: 80.1.245.

D-i felület: ÉD-i irányú, 4,25 m széles. A H–I jelű metszetben az újkori, mély feltöltés alatt a vörösre égett újkori pusztulási réteg figyelhető meg, mely a szürke, római kevert feltöltésre húzódott. Ez alatt már a vízesárok északi, legalsó részűjét bontottuk ki egy méter szélességben.

Említésre méltó leletanyag nincs.

Az É-i felületen a topográfiai és a rétegtani adatok szerint a Traianus-Hadrianus kori déli táborfal újabb szakaszát, a Wehrgang újabb részletét és a via sagularis kisebb maradványa került hitelesítésre egy későbbi közműalapozással. A D-i felületen a Traianus-Hadrianus kori tábor déli nagy vízesárkának északi kis részletét bontottuk ki.

X. munkahely: Flórián tér–Körforgalom.⁷⁸ (32. kép, X.)
Az Árpád hid északi felüljárójának próbacölöp árka. ÉD-i irányban: 3.40 m, KNy-i irányban: 4.50 m.

Az árok É-i oldalán egy ÉD-i irányú úttest maradványát hitelesítettük Af. 103.51 m-en 5.80 m szélességben. Részleteit már a VIII. munkahelyen feltártuk. Itt a K-i metszetenél, az úttest széleinél 1.25 m széles alapfalakat dokumentáltunk. Földberakott kövekből épültek. Az úttest K-i szélénél megépült alapfal alapozását az újkori közművek megbontották. Az É-i metszet mentén a nyers sárga földig ástunk ki.

Említésre méltó leletanyag: A Ny-i metszettel nyeléséből 1–2.50 m között, a gödör aljáról néhány jellegtelten edénytöredéken kívül még egy sigillatöredék is előkerült, melyet Gabler Dénes antoninus kori közép-galliai terméknek határozott meg.⁷⁹ Ltsz.: 82.2.5. (18. kép. 4.)

A topográfiai és a rétegtani adatok alapján ezen a munkahelyen a 2. sz. elején megépített ÉD-i irányú út teljes szélességét hitelesítettük, a keleti és a nyugati oldalán hozzacsatlakozó korabeli épületmaradványokkal együtt.

x x x

A praetentúra D-i részletének régészeti értékelése. Periodizáció

1. A legkorábbi köves szint Af. 102.18 m-en maradt fent a II/1 árokban közelebbi korhatározó lelet nélkül.

II. Égett felületet dokumentáltunk a VI/2. mh-en, ahonnan Drag. 36. típusú *Domitianus-Traianus* kori itáliai sigillatátöredéket szedtünk fel.

A *via praetoria* két szakaszából (I/1., II/2. árok) topográfiai és rétegtani viszonyok alapján a Traianus-Hadrianus kori réteget hitelesítettük. A *via praetoriától* délre húzódó *thermae maiores* részletei (IV. mh., V. mh.) nagyobb részt a téglasorokkal kevert kőfalazás jelenléte miatt is erre a periódusra keltezhetők. A kőlapos udvar, a terrazzopadlós helyiség szintadatai Af. 102.88 – 103.08 m között a principia szintjéhez viszonyítva (Af. 103,50 m) csökkenő értéket mutat. A VI. munkahelyen a 2. sz. elejei szintek Af. 102.96–103.10 m között jelentkeztek. A tábor D-i védműveinek (*via sagularis*, táborfal, fossa, Wehrgang (VII/1., IX. mh.)) és az ÉD-i irányú út (X., VIII/3/B mh.) kiépítésére ez idő alatt került sor a topográfiai és a rétegtani viszonyok alapján. A VI. mh.-en a KNy-i irányú út megemelését tanúsító szürke, kevert betöltésből téglanyagú, kerámia mellett márványutánzatú töredékeket tettünk el, melyek a markomann háborúig keltezhetők. Egyes szakaszokon a korábbi sóderes szintek elpusztultak és helyettük már a narancsszínű bevonatos kerámia és a márványutánzatú festésű leletanyag maradt meg a bolygatatlan fekete föld feletti betöltésben.

III. A markomann háborúk utáni periódus 3. sz. első feléig: A praetentúra D-i részén több megemelés tanúsító helyiségek padlóit tártuk fel. pl. terrazzopadlót (IV/2., VIII/1. mh.), téglalapokból rakott padozatot (V/2. mh.). A javításokat tükrözik a IV. mh.-nél a hypocaustumos helyiség fűtőoszlopai, melyek téglái közül COH VII BR bélyegeset is felszedtünk. A VI/7. mh.-en megfigyeltük, hogy a fekete, bolygatatlan föld feletti köves betöltés Nerva-Traianus kori sigillatáktól egészen a 2. sz. második felére keltezhető rheinzaberni leletanyagot tartalmazta. Tehát itt sem voltak a korábbi adatok hitelesíthetők.

IV. A 260-as évek pusztításai utáni periódushoz tartozó bővítéseket, javításokat a praetentúra déli részén több munkahelyen hitelesítettük, pl. terrazzopadlós helyiségmaradványokat (II/2., III., VIII/1. mh.) fűtőcsatornákkal kialakított helyiséget (V/1. mh.) téglapadlós helyiségeket (V/1., 2. mh.) rögzítettünk. A fürdő javításáról, bővítéséről epigrafiai adat maradt fenn.⁸⁰ Erre a periódusra tehető a VI/3. mh.-en a küszöb megemelése és az egyik helyiséget későbbi jellegzetességeket tartalmazó, összeállítható falfestménnyel látták el. Itt jegyezzük meg, hogy a VI/5. mh.-en, a KNy-i irányú útnál a fekete, bolygatatlan föld feletti középgalliai sigillatát tartalmazó betöltésből még zöld mázas töredéket tettünk el. A VI/7. mh.-en a pusztulási, téglatörmelékű betöltés alól, az ÉD-i irányú út megmaradt teteje feletti kevert betöltésből a 4. sz.-ra keltezhető későrómai, pecsételt díszű kerámiát tettünk el.

V. A 4. sz. második fele 5. sz. elejére keltezhetően csak egyetlen helyen hitelesítettünk agyagpadlós helyiséget a III/2. mh.-en Af. 104.93 m-en. E kő betöltésből a VI/2. mh.-en Frigeridus dux bélyeggel ellátott

téglát, sőt besimitott kerámiát emeltünk ki (V/2. mh.) és a Constantinus dinasztia érméje (VIII/2. mh.) is előkerült.

Tehát a legkésőbbi periódusra a praetentúra déli részén a keleti táborfal közelében, a *via praetoriától* délre (III/2. mh.), a *thermae maiores*-nél (V/2. mh.) és ez objektumtól délkeletre a VI/2.–3. mh.-en, a déli táborfal közelében vannak adataink. (VIII. mh. 2.)

Uthálózat

A praetentúra déli részén, a principia severuskori kapuzatától délre és keletre 230–260 m-re tíz munkahelyen tudunk erre vonatkozóan kutatásokat végezni. (32. kép).

Északról indulva a *via praetoria* déli szélét egyetlen helyen hitelesítettük (II/1. mh.). Ez út további részletét még egy helyen mértük be (I. mh.), ahol a principia severuskori diszkapuzatának K-i alapfal nyílásán keresztül haladó csatorna további szakasza is előkerült. Mérési adatok szerint a *via praetoria* tengelyében ez az a csatorna, melynek további, K-i szakaszait Póczy Klára bontotta ki a porta praetoriánál.⁸¹ Az ásató szerint a Constantinus kori D-i kaputorony alatt kell lennie a korábbi, 2.–3. sz.-i porta praetoriának.⁸² Amennyiben e feltételezés igazolására mód nyílik ásatással, akkor mi a *via praetoria* korábbi azaz Traianus-Hadrianus kori szakaszait tártuk fel. (I.–II. mh.) A Traianus-Hadrianus kori *via praetoriát* – melynek szélessége ismeretlen – É felé bővítették a 2. sz. végén 3. sz. elején, amikor a tábor tengelyét É felé tolták 10 m-re.⁸³

A *via praetoriától D-re* – a praetentúra É-i részének beosztását alapul véve – egy KNy-i irányú utat feltételezünk melynek hitelesítésére – a jelenlegi beépítés miatt nincs mód. A *via praetoriától délre*, a második, feltételezett KNy-i irányú utat szintén csak feltételezzük, jelenlétét a további ásatások igazolhatják. Az É-i praetentúra beosztását alapul véve, a *via praetoriától D-re* egy harmadik, KNy-i irányú út lehetősége fennáll, de itt Kaba Melinda egy koracsászár kori épületmaradványt hitelesített⁸⁴, mely kizárja az út jelenlétét. A *via praetoriától D-re*, a harmadik, KNy-i irányú utat teljes szélességben és több mint 20 m hosszú szakaszon feltártuk. (VI. mh.) A *via praetoriától D-re*, a negyedik KNy-i irányú utat szintén csak feltételezzük, melyre még adatokkal nem rendelkezünk. E feltételezett úttól D-re már a *via sagularis* jelenlétét hitelesítettük több helyen (VIII. mh., IX. mh.) de a teljes szélességét nem ismerjük.

A keleti *via sagularis* részletét korábbi ásatásokból^{84/a} és a VI/7. mh.-ről is ismerjük, de a teljes szélessége még ismeretlen.

A K-i *via sagularissal* párhuzamos ÉD-i irányú utat 5 m szélességben tártuk fel. Az ÉD-i irányú út fürdőt határoló funkcióját – ásatások hiányában – még nem érezzük eldöntöttnek.

Az utak periódizációja

A *via praetoriát* a Traianus-Hadrianus korban építették. (I/1., II/2. mh.), a 2. sz. második felére keltezhető, illetve a 3. sz. elejei adatait is megfigyeltük. (I/1. mh.) A *via praetoria* későbbi periódusait a porta praetoriánál figyelték meg.⁸⁵

A feltárt, KNy-i irányú út (= a via praetoriától a harmadik) (V. mh., 5., 1., 2.) korábbi részére ezen a szakaszon adatunk nincs, de leleteink és a rétegtani adatok alapján még a 3. sz. második felében is funkcionál.

A D-i via sagularis is a Traianus-Hadrianus kortól tovább él, sőt adataink a 3. sz. második feléről, illetve a 4. sz. elejéről is vannak. (VIII.–IX. mh.)

A keleti via sagularist a domitianus kori útra építették, de kronológiáját tekintve ugyancsak áthúzódik a 4. sz.-ra.⁸⁶ A K-i via sagularissal párhuzamosan jelentkező ÉD-i irányú út maradványát a 3. sz. elejéig követjük nyomon. (VIII./3/A–B. és a X. mh.)

A praetentúra D-i részén az úthálózaton kívül előkerült épületrészletek funkciójára a kis alapterületen végzett megfigyelések miatt nincs sok adatunk. A via praetoriától D-re a *thermae maiores* (IV., V. mh.) húzódik. A novaesiumi tábor praetentúrájában⁸⁷ a korai periódusában a fürdőt, keletre egy magazin követi a via sagularisig. A *thermae maiores*től K-re húzódó épületmaradványok (II.–III. mh.) KNy-i irányú kaszárnyák lehettek. A *thermae maiores*től délkeletre feltárt épületmaradványok (VI. mh.) ismét a KNy-i irányú kaszárnyák helyiségeit reprezentálják. A D-i, via sagularistól északra húzódó helyiségrészletek funkcióját nem ismerjük (VIII.–X. mh.).

x

A praetentúra régészeti eredményeinek összefoglalása

A pannoniai limes szakasz régészeti adatai alapján is az újabb kutatások bizonyították, hogy az *auxiliaris táborok* nagy részét a markomann háborúk után, Commodus alatt építették kőbe.⁸⁸ A légióstáborok közül a brigetioi légióstábort 97-ben kezdték építeni⁸⁹, valamivel később mint az aquincumi légióstábort.⁹⁰ A carnuntumi légióstábor – az utóbbi évek feltárása szerint – Traianus alatt épült kőbe⁹¹, sőt ily módon még 107 előtt a vindobonai légióstábort is átépítették.⁹² Ezen a limes szakaszon a történeti eredményeknek⁹³ megfelelően a legindokoltabb helyeken a csapatok megerősítését, áthelyezését, a légióstáborok kőbe épülését ezek a régészeti adatok is bizonyítják.

Az aquincumi légióstábor principiáján⁹⁴ és környékén és a teljes praetentúrában végzett régészeti megfigyeléseket (33. kép) az alábbiakban összpontosíthatjuk:

Korai szinteket a rétegtani viszonyok alapján a principia C–C/1 metszeténél és a praetentúra É-i részén a X. és a XIII/5. munkahelyen rögzítettük, a praetentúra D-i részén pedig a II/1. mh.-en került elő. Korhatározó leleteink nincsenek, így kronológiai és topográfiai tisztázására csak a korai táborok egyre sűrűsödő adatainak feldolgozása után lehetséges.⁹⁵

Az aquincumi 2.–3. sz.-i légióstábor részben korai palánktáborokra, részben a Domitianus kori kőből épült légióstáborra épült.⁹⁶

A Traianus-Hadrianus kor építkezéseit a principia környékén⁹⁷, a praetentúra északi részén csaknem minden munkahelyen⁹⁸ és a D-i részen hitelesítettük a táborfal, a védművek és az úthálózat kiépítésén kívül is. (I.–II., V.–X. mh.)

Itt jegyezzük meg, hogy a markomann háborúk pusztításai nyomán – az általános és mély tereprendezés során, a korábbi járósínteket megzavarták, elpusztították és helyükön már a korábbi leletanyaggal kevert, de későbbi leletanyagot is tartalmazó betöltés húzódott a bolygatatlan talajon.

A markomann háborúk után a 3. sz. első felében a principiat új díszkapuzattal látták el és egyben a tábor tengelybővítését, sőt a via praetoriát É felé bővítették. A praetentúra É-i részén több munkahelyen hitelesítettük⁹⁹ a D-i részen IV.–X. mh.-en találtunk erre vonatkozóan adatokat megfelelő kísérő leletanyaggal együtt.

A 260-as évek pusztításai utáni újjáépítést a principia területén már nem lehetett hitelesíteni, de a praetentúra É-i¹⁰⁰ és D-i részén (II., III., V., VI., VIII. mh.) több munkahelyen hitelesítettük.

Az aquincumi 2.–3. sz.-i légióstábor a későrómai erőd megépüléséig¹⁰¹ tehát többszöri átépítést tükröz. A 360-as évekből csak a praetentúra É-i részén figyeltük meg terrazzopadlós helyiségeket¹⁰² A praetentúra D-i részén már nem lehetett rekonstruálni e periódushoz tartozó nyomokat.

A 4. sz. második felében, illetve a 4.–5. sz. fordulóján a principia és környékéről nem ismerünk adatokat, de a praetentúra É-i részén, a IV. mh.-en habarcsos és terrazzopadlós helyiségmaradványokat hitelesítettünk, a praetentúra D-i részén viszont a III. munkahely őrizte meg az egyetlen szintet. További adatok még a *thermae maiores*nél (V/2. mh.) és ettől az objektumtól DK-re (VI./2.–3. mh.) és a D-i táborfal közelében vannak (VIII./2. mh.)

Itt jegyezzük meg, hogy a principia és környéke, a praetentúra É-i és D-i részének szintadatai reálisan mutatják a római kori terepszint sajátosságait.

A felmérések szerkesztési adatai alapján véglegesen tisztázódott, hogy az aquincumi 2.–3. sz.-i légióstábor praetentúrájának belvilága ÉD-i irányban 520 m¹⁰³, KNy-i irányban a praetentúra teljes méret közléséhez még Kocsis L. feldolgozatlan adatai hiányoznak.

A szakirodalom alapján Novaesium és Lambaesis táborában az É-i és D-i praetentúra belső alaprajza eltér egymástól.¹⁰⁴ Az aquincumi légióstábor eddigi adatai szerint most megállapíthatjuk, hogy a praetentúra É-i részének a beosztása nem azonos a D-i részének az úthálózatával.

Az eddigi régészeti kutatások szerint az aquincumi 2.–3. sz.-i légióstábor praetentúrájáról kialakult kép finomítására további feltárások szükségesek.¹⁰⁵

Rövidítések

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae	<i>Harl–Kandler</i>	<i>O. Harl–M. Kandler</i> : Vindobona in Vindobona die Römer in Wiener Raum. Wien. 1978. 84–101.
ArchHung	Archeologica Hungarica		
RCRF Acta	Rei Cretariae Romanae Fautorum – Acta	<i>Kérdő</i> 1976	<i>Kérdő K.</i> : Előzetes jelentés az aquincumi II–III. századi legióstábor déli, valamint a IV. századi erőd nyugati frontján végzett kutatásokról. BpR 24 (1976) 71–78.
ArchÉrt	Archeológiai Értesítő		
ArhVestn	Arheološki Vestnik	<i>Kocztur</i> 1974	<i>É. Kocztur</i> : Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium. Alba Regia XIII (1974) 69–138.
BAR	British Archeological Reports	<i>Kuzsinszky</i> 1932	<i>Kuzsinszky B.</i> : A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. BpR XI (1932) 5–385.
<i>Barkóczy</i> 1951	<i>Barkóczy L.</i> : Brigetio. DissPann II. 22. Bp. 1951.	<i>Lőrincz</i> 1975	<i>B. Lőrincz</i> : Zur Erbauung des Legionslagers von Brigetio. ActaArchHung 27 (1975) 343–352.
<i>Barkóczy</i> 1968	<i>L. Barkóczy</i> : Die datierten Glasfunde aus dem 3–4 Jahrhundert. FolArch 19 (1968) 59–86.	<i>Lőrincz</i> 1978	<i>B. Lőrincz</i> : Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Aquincum am Ende des 1-Anfang des 2. Jahrhunderts. ActaArchHung 30 (1978) 299–310.
BMC	<i>H. Mattingly</i> : Coins of the Roman Empire in the British Museum. London. 1923–1950.	LRBC	<i>P. V. Hill–J. P. C. Kent</i> : Late Roman Bronze Coinage.
<i>Bánki</i> 1975	<i>Zs. Bánki</i> : Terra sigillata Werkstatt in Gorsium. Arh. Veštnik ActaArch. XXVI (1975) 138–143.	<i>Mócsy–Lőrincz</i> 1976	<i>A. Mócsy–B. Lőrincz</i> : Pannonia Forschung 1973–1976. Acta ArchHung 29 (1977) 373–398.
<i>Bánki</i> 1980	<i>Zs. Bánki</i> : Forschungen in Gorsium im 1977/78. Alba Regia XVIII (1980) 157–264.	<i>Mócsy</i> 1979/1980	<i>A. Mócsy</i> : Der pannonische Limes: Probleme der neueren Forschungen. Roman Frontier Studies 1979–1980 BAR
BpR	Budapest Régiségei	<i>Nagy</i> 1942	<i>Nagy L.</i> : Topográfia. BpTört. II. Bp. 1942. 360.
BpTört. I–II.	Budapest Története I–II. Bp. 1942.	<i>Nagy</i> 1964	<i>Nagy T.</i> : Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. BpR 21 (1964) 9–51.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum	<i>Nagy</i> 1971	<i>T. Nagy</i> : Der vicus und das municipium von Aquincum. ActaArchHung 23 (1971) 59–81.
DissArch	Dissertationes Archaeologicae	<i>Nagy</i> 1973	<i>Nagy T.</i> : Budapest története az őskortól a honfoglalásig. BpTört. I. Bp. 1973. 39–217.
<i>Ekholm</i>	<i>G. Ekholm</i> : Scandinavian Glass Vessels of Oriental Origin from the First to the Sixth century. Journal of Glass Studies V (1963) 29–38.	<i>Nagy</i> 1977	<i>T. Nagy</i> : Das zweite Lager der Legio II. adiutrix in Aquincum (Óbuda). Studien zu den Militärgrenzen Roms II. 1977. Köln. 359–366.
<i>Facsády</i> 1976	<i>Facsády A.</i> : Előzetes jelentés a későrómai kori erőd déli védműveinek feltárásáról. BpR 24 (1976) 145–152.	<i>Németh</i> 1976	<i>Németh M.</i> : Régészeti megfigyelések az északkeleti táborsaroknál. (Előzetes jelentés) BpR 24 (1976) 61–70.
<i>Fitz–Lányi–Bánki</i> 1976	<i>Fitz J.–Lányi V.–Bánki Zs.</i> : Kutatások Gorsiumban 1974-ben. Alba Regia XV (1976) 121–174.		
<i>Gabler</i> 1964	<i>Gabler D.</i> : Az importált terra sigillaták forgalma Pannoniában. ArchÉrt 91 (1964) 99.		
<i>Gabler</i> 1976	<i>D. Gabler</i> : Die Einfluss der südgalischen Sigillaten auf die pannonischen Töpfereien. Rei CRF Acta XV (1976) 148–157.		
<i>Gabler</i> 1977	<i>Gabler D.</i> : A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése. ArchÉrt 104 (1977) 145–173.		
<i>Gabler</i> 1979–1980	<i>D. Gabler</i> : The structure of the Pannonia frontier on the Danube and its development in the Antonine period some problems. Roman Frontier Studies 1979–1980 BAR. 637–654.		

- Oswald 1964 *F. Oswald*: Index of figures types on terra sigillata. London. 1964.
- Ottományi 1982 *K. Ottományi*: Fragen der spät-römischen Eingelatteten Keramik in Pannonien. *DissArch* II. 10. Bp. 1982.
- Parragi 1971 *Parragi Gy.*: Koracsászárkori fazekasműhely Óbudán. *ArchÉrt* 98 (1971) 60–79.
- Petrikovits 1975 *H. Petrikovits*: Die Innenbauten römischer Legionslager während der Principatszeit. Opladen. 1975.
- Póczy 1956 *K. Póczy*: Die Töpferwerkstätten von Aquincum *ActaArchHung* 7 (1956) 73–136.
- Póczy–Pekáry 1958 *Póczy K.–Pekáry T.*: Három metszet az aquincumi legióstábor északi védőrendszerében. *BpR* 18 (1958) 529–533.
- Póczy 1963 *Póczy K.*: A termékenység kultusz terrakottái Aquincumban. *BpR* 20 (1963) 241–258.
- Póczy 1976 *Póczy K.*: A porta praetoria feltárása az aquincumi legióstáborban. *BpR* 24 (1976) 79–90.
- Radnóti 1938 *Radnóti A.*: A pannóniai római bronzedények *DissPann* II/6. Bp. 1938.
- RIC *H. Mattingly–E. Sydenham*: The Roman Imperial Coinage. London. 1923–1951.
- Ricken-Fischer 1963 *H. Ricken-Fischer*: Die Bilderschüsseln der römischer Töpfer von Rheinzabern. Bonn. 1963.
- Salamon 1969 *Á. Salamon*: Spätromische gestempelte Gefässes aus Intercisa. *FolArch*. 20 (1969) 53–62.
- Soproni 1968 *S. Soproni*: Spätromische Töpferöfen am pannonischen Limes. *Rei CRF Acta* X (1968) 28–35.
- Stiglitz–Kandler–Jobst 1977 *H. Stiglitz–M. Kandler–W. Jobst*: Carnuntum. in Aufstieg und Niedergang der römische Welt. II/6. Berlin. 1977. 583–730.
- Szilágyi 1933 *Szilágyi J.*: A pannóniai bélyeges téglák. Bp. 1933. *DissPann* II.1.
- Szilágyi 1955 *Szilágyi J.*: Az aquincumi legióstábor erődítésrendszerének és kiterjedésének kérdéséhez. *AntTan* II (1955) 91–96.
- Szirmai 1976 *Szirmai K.*: Előzetes beszámoló az óbudai legióstábor principiáján és közvetlen környékén végzett kutatásokról. *BpR* 24 (1976) 91–112.
- Szirmai 1980 *Szirmai K.*: Kutatások az aquincumi II–III. századi legióstábor praetenturájának északi részén 1973–1977-ben. *ArchÉrt* 107 (1980) 187–199.
- Szőnyi 1972 *Szőnyi E.*: Északitáliából importált császárkori agyagsészék a győri Xanthus János Múzeumban. *Arrabona* 14 (1972) 5–25.
- Szőnyi 1973 *E. Szőnyi*: Zur Verbreitung und Herstellung der sog. rätischen Keramik in Pannonien *ActaArch Hung* 25 (1973) 87–107.
- Tóth–Vékony 1970 *E. Tóth–G. Vékony*: Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. *ActaArchHung* 22 (1970) 133–162.
- Ubl 1979–1980 *H. Ubl*: Der Österreich Abschnitt des Donaulimes: ein Forschungsbericht (1970–9) *Roman Frontier Studies*. 1979–1980. *BAR* 587–612.
- Visy 1978 *Zs. Visy*: Der Beginn der Donau Kriege des Domitian. *ActaArch Hung* 30 (1978) 37–59.
- Visy 1979–1980 *Zs. Visy*: Neuere Militärdiplome aus Pannonien. *Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*. X–XI. (1979–1980) 59–108.
- Wellner 1973 *Wellner I.*: Az aquincumi katonaváros nyugat-keleti irányú vízvezetékrendszere. *BpR* 23 (1973) 179–183.
- Wellner 1980 *I. Wellner*: Das Legionslager von Aquincum und die vermutete Principia. *Alba Regia XVIII* (1980) 349–355.

Jegyzet

- a) Itt jegyezzük meg, hogy az összesítő rajzunkon feltüntetett új házak tervszámai helyett már ismerjük az új utca és házszámot: 209/A = Kórház u. 7., 209/B = Polgár u. 1–7.
- b) Ugyancsak az összesítő rajzunkon számozással saját munkahelyeink szerepelnek. A VI. munkahelyünkől É-ra jelölt szám nélküli adatok azonosak

a kisebb leletmentési megfigyeléseinkkel. A VI. munkahelyünkől ÉNy-ra és az V. munkahelyünkől É-ra és a IX. munkahelytől K-re feltüntetett szám nélküli adatok *Kaba Melinda*, *Szilágyi János* és *Póczy Klára* korábban megfigyelt értékes adataival azonosak.

- c) Munkahelyeink területét és megfigyeléseink idejét az építkezések, bontások ütemei (I, II, IV–VI., VIII–X.) és a közművesítések határozták meg. (III, VII. m.h.)
1. A praetentura É-i részére lásd: *Szirmai K.*, 1980, 87–199.
 2. Flórián tér 3: *Kaba M.*, RégFüz 1:13. 1960. 38., Flórián tér 5–7: *Kaba M.*–*Szilágyi J.*–*Parragi Gy.*, RégFüz 1:14. 1960. 29., Flórián tér 4–5: *Kaba M.*, RégFüz I:15. 1962. 27., Flórián tér 3–7: *Kaba M.*, RégFüz I:16. 1973. 26., *Kaba*: A BTM leletmentései és ásatásai az 1962–1965. években. BpR 22 (1971) 387., Flórián tér 18069–74, 18070 hrsz: *Kaba M.*, RégFüz 1:33. 1980. 32., Flórián tér: *Kaba M.*, RégFüz 1:35. 1982. 32.
 3. Föld utca: *Szirmai K.*, RégFüz 1:24. 1971. 22., Pacsirta u. 14–16: *Nagy T.*, RégFüz 1:25. 1972. 26., *Zolnay L.*: BTM leletmentései és ásatásai az 1966–1970. években. BpR 23 (1973) 263–266., *Bertalanné*: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. BpR 23 (1973) 109. 40. j., Pacsirta u. 20–22: *Szirmai K.*–*Németh M.*, RégFüz 1:31. 1978. 42., *Corvin O. u.*–*Pacsirta u.*: *Facsády A.*, RégFüz 1:31. 1978. 41. 43., Föld u.–Vörösvári út: *Póczy K.*–*Kocsis L.*, RégFüz 1:32. 1979. 40. 41., *Kocsis L.*, RégFüz 1:33. 1980. 33., *Kocsis L.*, RégFüz 1:35. 1982. 36., 37. 32.
 4. *Bertalanné*: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. BpR 23 (1973) 100. – A kézirat leadásával egyidőben a falak felmérése nem történt meg.
 5. *Kaba M.*: A BTM leletmentései és ásatásai az 1959. évben. BpR 20 (1963) 536. – Itt köszönjük meg, hogy adatait első ízben hozhatjuk az összesítő térképünkön.
 6. *Bertalanné*: BTM leletmentései és ásatásai az 1959. évben BpR 20 (1963) 537.
 7. Déli kapura: Ld. *Nagy T.* és *Zolnay* jelentését a 3. j.-ben. Keleti kapura: *Nagy T.*, RégFüz 1:26. 1973. 32., *Póczy* 1976, 81.
 8. *Póczy* 1976, 82–84.
 9. Itt köszönjük meg *Szilágyi J.* hozzájárulását az adatai felhasználásáért.
 10. *Szilágyi J.*: BTM leletmentései és ásatásai az 1959. évben. BpR 22 (1971) 388.
 - 10/a. Például: Polgár u. 3: oltár – 64.10.26., Polgár u. 12: oltár – 64.10.22., Kórház u.–Polgár u. sarkok: feliratos kő – Kuzsinszky hagyaték (BTM Adattári lelt. szám: H 276–279), még közismert kő-lelőhely itt az ún. óbudai dohánygyár területe: építési felirat – 64.10.16., Sírkő – 64.10.15., szarkofág töredéke: 63.10.37.
 11. *Szirmai K.*, RégFüz 1:30. 1977. 18., Újabbban előkerültek a Szentendrei út–Kórház u. sarkán a praetentura újabb falmaradványai: *Kocsis L.*, RégFüz 1:35. 1982. 36.
 12. *Szirmai* 1976. 97., A principia severuskori kapuzatának víztorony funkciójára: ld. *Póczy K.*: Közművek a római kori Magyarországon. Bp. 1980. 78.
 13. Itt jegyezzük meg, hogy a praetentura valamennyi sigillatának műhelyét és korát *Gabler Dénes* határozta meg. Munkájáért itt mondunk köszönetet.
 14. Bélyegtípusra: *Szilágyi* 1933, VI/51. változata.
 - 14/a. változata: *Kocztur* 1974, VIII/8. kép.
 15. *Szirmai K.*, RégFüz 1:27. 1974. 27., – A keleti árok É-i része került csak – tévedésből – felmérésre.
 16. *Póczy K.*, RégFüz 1:28. 1975. 44.
 17. *Szirmai K.*, RégFüz 1:27. 1974. 31. Lehetséges, hogy e traktushoz tartozik még a Vörösvári út elején feltárt központi fűtéses helyiség: ld. *Nagy T.*: RégFüz 1:23–24. 1970–1971. 25–26. a via principalis és a fürdő kapcsolatára: *Kocsis L.*, RégFüz 1:35. 1982. 32.
 18. A bélyegre: *Póczy* 1976. 82.
 19. *Szirmai* 1976. 96.
 - 19/a. *Szirmai* 1976, 91.
 20. *Szirmai*, RégFüz 1:31. 1978. 36–37. Itt jegyezzük meg, hogy a via principalissal párhuzamosan ÉD-i irányú utat kerestük itt, mely elválasztotta volna a thermae maiorest a kisebb légfűtéses helyiségekből álló épülettől. (IV. m.h.) A munkánk során bizonyosodott be, hogy ÉD-i irányú út itt nem került elő, tehát a IV–V. munkahely – egy épületkomplexumhoz tartozik, a thermae maioreshez. A régészeti megfigyeléseink közlésével szeretnénk hozzájárulni a thermae maiores alaprajzi és kronológiai tisztázásához.
 21. Venus terrakotta típusra: *Póczy* 1963, 250.
 22. *Ricken-Fischer* 1963, 301. E. 23. típus.
 23. *Bíróné* meghatározása: LRBC 951, AQ S AE 4
 24. *Szilágyi* 1933, VII. T./101 típus
 - 24/a. Az üvegek korhatározásait *Barkóczi L.*-nak köszönjük meg.
 25. *Ekholm* 1963, 33. fig. 11.
 26. *Ottományi* 1982, 5–172.
 27. Apotropaikus jellegére: *Nagy L.* 1942, 360.
 28. *Szőnyi* 1973, 87–108.
 29. Az érem súlya 4,28 gr. Súlyosabb, mint a korabeli. Ezért is és a lelőhely rétegtani adatai szerint is hamis. (*Bíróné* meghatározása.)
 30. BMC 478 denár, Roma 205. – *Bíróné* meghatározása.
 31. BMC 330 bronzdenár töredéke – *Bíróné* meghatározása.
 32. *Barkóczi* 1968, 39/4 szőnyi darab és az ismeretlen lelőhelyű MNM-ban őrzött darab is ez a típus: *Benkő A.*: Üvegcorpus. RégFüz II/11. 1962. 137. XXVII/4.
 33. A fenyőgall-minta ilyen előzményéről: *Bónis* 1942, 19. – palmaág besimított edényen: *Lányi V.*: Die Spätromische Gräberfeld. in *A. Mócsy*: Die spätromische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Bp. 1981. 117. Abb. 25/4. Gallyas darab: a pilis-maróti leletanyagból is ismert: *Soproni* 1968, Abb. 8., *S. Soproni*: Die spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Bp. 1978. 29–46. Taf. 47/1, 3. a gorsiumi anyagban: *Bánki* 1980, Taf. XXI/401. és LIV/811., *Ottományi* 1982, XXII–XXIII.T.
 34. A thermae maiores a 2. sz. első felében már funkcionált: *Nagy L.*: 1942, 540., *Póczy K.*: Aquincum. Bp. 1969. 23., esetleg már Traianus alatt épült a

- legkorábbi fúrdőrészlet: *Nagy T.*: 1977, 365., A fúrdő bővítéséről felirat: CIL III 3525=CIL III 10492. A fúrdő 4. sz.-i szerepéről: *Póczy K.*: Aquincum a IV. században. BpR 21 (1964) 57, 61, 63, 69. A fúrdő legutóbbi összefoglalása *Kaba M.*: Az aquincumi Fúrdő Múzeum. Bp. 1976.
35. *Szirmai K.*, RégFüz 1:31. 1978. 42., további leletmentésekre: *Szirmai K.*, RégFüz 1:32. 1979. 40.
 36. A márványozás a markomann háborúig figyelhető meg: *Gabler* 1977, 161.
 37. A helyi narancsszínű festésű, 2. sz. elejére keltezett termékekre ld. *Póczy* 1956, 87–90.
 38. A lezouxi gyártmányokról: *Gabler* 1964, 99.
 39. A ruhátlan figura képtípusára a rheinzaberni anyagban: *Ricken-Fischer* 1963. M 240/a típus, 103., a másik figurára: *Ricken-Fischer* 1963, 238/a – 102.
 40. Bélyegtípusra: *H. Ricken-Ch. Fischer*: Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Speyer. 1948. 255–6. T., pajzsos alakra: *Oswald* 1964, Pl. XLIX/1049 és a boxolóra: Pl. LVII/1180. képtípus.
 41. *Radnóti* 1938, 42, 54, a kisköszegi MNM-ben őrzött darabon is vannak köröcskék – mint a mi leletünkön. – XVI/5. kép.
 42. *Radnóti*: Gebrauchsgegenstände und Gegenstände aus Bronze. ArchHung 33 (1954) XXV/1. kép.
 43. *D. Iványi*: Die pannonischen Lampen. Bp. 1935. DissPann. II. 2. 26. XCIV/5. kép.
 - 43/a. *H. Menzel*: Antike Lampen in römischen germanischen Zentralmuseum zu Mainz. Mainz. 1969/Abb. 137. FO: Tunézia., *J. Deneauve*: Lampes de Carthage. Paris. 1969. LXXXII/907. változata.
 44. *Oswald* 1964, LXIX/1644. változat egy lezouxi darabon és *Oswald* 1964, LXXXIII/2179. sz. változat.
 45. *H. Kelemen Márta* adatait itt köszönjük, szerinte Pannoniában a bélyeg eddig nem fordult elő. A bélyegtípusra: *M. H. Callender*: Roman amphorae. London 1965. Nr. 1562., *H. Kelemen Márta* szerint a bélyeg a hispániai Baetica tartományból származik.
 46. *Szilágyi* 1933, 100–101. XXVII/51. típus – itt jegyzi meg, hogy *Alföldi András* szerint ezek a 374–375-ös évekre keltezhetők.
 47. Hétszirmú virágra: *Ricken-Fischer*: 1963, 0.52. típus.
 48. A Drag. 36. típusú Domitianus–Traianus kori sigillatákra: *D. Gabler*: Italische Sigillaten in Nordwetspannonien. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 51 (Eisenstadt 1973) 17, 23.
 49. Ld. 48. j-t
 50. *Szirmai K.* Újabb adatok az aquincumi legióstábor falfestészetéhez. (Lásd e kötetben)
 51. *Ricken-Fischer* 1963, M 249/a típus, 106.
 52. *Ricken-Fischer* 1963, E. 9. típus változata, 298.
 53. *Bónis* 1942, fülnélküli példányt idéz a 18. XXX/58–59.
 54. *Szilágyi J.*, 1933, VII/89. változata.
 55. A legio III Flaviáról: *Mócsy-Lőrincz* 1977, 380., *B. Lőrincz* 1978, 299.
 56. *Radnóti* 1938, XXXV/7. képen látható ez a típus.
 57. Gázgyári egysorosra: *Kuzsinszky* 1932, 199. 186. ábra, a Bécsi úti kétsoros bélyegzőre: *Parragi* 1971, 22/4. kép.
 58. *Bónis* 1942, 24–25., *Nagy T.*, 1964, 41–42.
 59. *Gabler* 1964, 99.
 60. *Bónis* 1942, XX. Tábla, 18–19., *Szőnyi* 1972, 5–25.
 61. *Bónis* 1942, 13.
 62. Szarvastípusra: *Oswald* 1964, 1767., kecsketípusra: *Oswald* 1964, 1840.
 63. Pirosas darabra: *Bánki* 1980, XL/666 kép., a későrómai pecsételt kerámiára: *Salamon* 1969, 59.
 64. *Szirmai* 1976, 412.
 65. *Szirmai K.* RégFüz 1:32. 1979.40.
 66. *Bónis* 1942, XL/16. kép.
 67. *Kocztur* 1974, 226. XII. T/1–2.
 68. *Ricken-Fischer* 1963, 234. O. 117. típus
 69. *Bónis* 1942, 13.
 70. *Póczy* 1956, 1/2. T., A sigillatautánzatokról: *Bánki* 1975, 138–147., *Gabler* 1976, 35–51.
 71. A fogaskarcolásokról általában: *Bónis* 1942, 13.
 72. *Fitz-Lányi-Bánki*: Kutatások Gorsiumban 1974-ben. Alba Regia XV (1976) IX/8. kép.
 73. *Bíróné* meghatározása: Carus consecratio. Tripolis XXI RIC 129. AE ant. (285 után)
 74. *Bíróné* meghatározása: Constantinus dinasztia. Gloria 1 jelvénnel hátlapi típus. AE 4 1/2 (335–341)
 75. *Bíróné* meghatározása: Rv: Securitas republicae típus. Victoria. AE/3. Korrodált.
 76. *Szirmai K.*, RégFüz 1:33 (1980) 30–31.
 - 76/a. A vízvezetékre: *Nagy T.*, RégFüz 1:25. 1972. 27., *Zolnay L.*: A BTM leletmentései és ásásai az 1966–1970. években. BpR 23 (1973) 263., *Wellner* 1973, 179–183., *Póczy K.*: Közművek a római kori Magyarországon. Bp. 1980. 64.
 77. Kiscelli úti műhelyre: *Póczy* 1956, 78–90.
 78. *Szirmai K.*, RégFüz 1:33. 1980. 31.
 79. *Gabler* 1964, 101–102.
 80. CIL III 3525=10492
 81. *Póczy* 1976, 80.
 82. Ld. 81. j-t.
 83. Ld. mint fent és *Szirmai* 1976, 104.
 84. Ld 5. j-t.
 85. *Póczy* 1976, 81. j., 80–84.
 86. *Póczy* 1976, 82. 14.
 87. *Petrikovits* 1975, VI/a.
 88. *Gabler* 1977, 171., *Gabler* 1979–1980, 644–645., *Mócsy* 1979–1980, 630–635., *Visy* 1979–1980, 102, 106.
 89. *Barkóczi* 1951, 13–15., *Lőrincz* 1975, 349–351.
 90. Összefoglalások: *Nagy T.* 1973, 115–116., *Póczy* 1976, 13–16.

91. *Stiglitz-Kandler-Jobst* 1977, 659., *M. Kandler*: Vorläufiger Bericht über die Grabungen im Legionslager Carnuntum in den Jahren 1974 bis 1977. Wien. 1979. 345–349., *Harl-Kandler* 1978, 84–101., *Ubl* 1979–1980, 587–598.
92. *Petrikovits* 1975, 158.
93. *A. Mócsy*: Pannonia und Upper Moesia. London. 1974. 80–112.
94. A principia más értelmezését adja: *Wellner* 1980, 349–355., Régebbi adatok: Korai fossák: Miklós utca 32–30. *Póczy-Pekáry* 1958. 529–533., Cölöpnyomok: Raktár u. 1–3: *Szilágyi* 1955, 91–96.
95. Az újabb adatok: *Vespasianus* kori építési felirat: *Tóth-Vékony* 1970, 133., újabb töredék: *Kérdő K.*: *RégFüz* 1:35. 1982. 34., Értelmezésre: *ld. Németh M.-Kérdő K.*: Zur Frage der Besetzung von Aquincum im ersten Jahrhundert. Limasakta (s.a.) Cölöpnyomok: Árpád fejedelem útjánál: *Német M.-Topál J.*: *RégFüz* 1:32. 1979. 41., *Kérdő K.*: *RégFüz* 1:35. Bp. 1982. 30., *Kérdő K.*: 1976, 139. Vörösvári útnál: *Nagy T.* 1971, 72. 59. j., *Kocsis L.* *RégFüz* 1:33 1980. 33., *Kocsis L.* *RégFüz* 1:35 (1982) 36., Korai fossák: Szőlő u.: *Kérdő* 1976, 71., Tavasz utca: *Szirmai K.*: *RégFüz* 1:34. 1981. 32., *Harrer Pál* utca: *Németh M.* 1976, 61–64., *Folyamőr* utca: *Szirmai K.*: *RégFüz* 1:35. 1982. 32–33.
96. Ld. 95. j-t és a Domitianus kori legióstáborra: *Póczy* 1976, 14., *Nagy T.* 1977, 361., *Lőrincz* 1978, 299–311. Domitianus kori háborúkra: *Visy* 1978, 37–59.
97. *Szirmai* 1976, 98–99.
98. *Szirmai* 1980, 198.
99. Ld. 97–98. j-t.
100. Ld. 98. j-t.
101. *Póczy* 1976, 84., *Szirmai* 1976, 98–99., *Facsády* 1976, 145–147.
102. Ld. 98. j-t.
103. *Szirmai* 1980, 200. – Itt az erre vonatkozó adat és az ennek megfelelő részadatok tévesek. (=480 m helyett az 520 m a jó adat egy régebbi bizonytalan eredetű adat alapján, a 240 m helyett a 260 m a megfelelő adat és a 32 m helyett az 52 m a helyes adat.
104. *Petrikovits* 1975, 6/a, 12/a Taf.
105. A praetenturán kívül a retenturáról is egy összefoglalás: *K. Szirmai*: Das Strassennetz des Legionslagers von Aquincum im 2–3. Jahrhundert. Limesakta. s.a.
– A szerkesztési munkáért *Vándor Andrásné* tartozunk köszönettel. A helyszíni felmérések a *BME Geodéziai Tanszék* munkái voltak. A rajzi feladatokat *Christoff Judit* grafikus látta el. A felvételeket *Bakos Margit*, *Facsády Gábor*, *Molnár Ilona*, *Szemenyei Tivadar* és *Szentpétery Tibor* készítette.

KRISZTINA SZIRMAI

DIE PRAETENTUR DES LEGIONSLAGERS IN AQUINCUM

Aufgrund der archäologischen Angaben des pannonischen Limesabschnittes erbrachten die neueren Forschungen den Beweis dafür, dass die Auxiliarlager mit wenigen Ausnahmen nach den Markomannenkriegen, unter Commodus aus Stein erbaut wurden.⁸⁸ Von den Legionslagern hingegen wurde etwas später, – den jüngsten Forschungen gemäss im Jahr 97 – mit dem Bau des Legionslager von Brigetio begonnen.⁹⁰ Das Legionslager von Carnuntum wurde gemäss den Erschliessungen in den letzteren Jahren unter Traianus aus Stein gebaut,⁹¹ ja, auf diese Weise wurde auch das Legionslager von Vindobona noch vor 107 umgebaut.⁹² Auch diese archäologischen Angaben bestätigen, dass es die Grenzpolitik des Reiches erforderte, den geschichtlichen Begebenheiten⁹³ entsprechend, an diesem Limesabschnitt, an den besonders begründeten Stellen, die Truppen zu verstärken und zu verlegen, die Legionslager in den Jahren 81–120 aus Stein zu bauen.

Die an der Principia⁹⁴ des Legionslagers von Aquincum, in deren Umgebung und in der ganzen Präentur gemachten archäologischen Beobachtungen (Bild 29.) wollen wir im folgenden zusammenfassen: *Frühe Schichten* konnten wir aufgrund der schichtenkundlichen Ver-

hältnisse bei Schnitt C–C/1 der Principia und im nördlichen Teil der Präentur an den Arbeitsstellen X und XIII/5 fixieren, im südlichen Teil der Präentur kamen sie hingegen an der Arbeitsstelle II/1 zum Vorschein. Zeitbestimmende Funde stehen uns nicht zur Verfügung, daher ist eine chronologische und topographische Klärung erst nach Bearbeitung der sich stets vermehrenden Angaben über die frühen Lager möglich.⁹⁵

Das Aquincumer Legionslager vom 2.–3. Jh. wurde teils auf die frühen Plankenlager, teils auf das zur Zeit Domitianus' aus Stein errichteten Legionslager erbaut.⁹⁶

Bauten aus der Zeit *Traianus* – *Hadrianus* dokumentierten wir in der Umgebung der Principia,⁹⁷ fast an allen Arbeitsplätzen am N-Teil der Präentur⁹⁸ und an deren S-Teil, ihre Spuren aber auch ausserhalb des Ausbaus der Lagermauer, der Bollwerke und des Strassennetzes (Arbeitsplätze I–II, V–X).

Hier wollen wir bemerken, dass die früheren Fahrbahnen nach den Zerstörungen der Markomannenkriege, im Laufe der allgemeinen Terrainregelung aufgewühlt und zerstört wurden und sich an ihrer Stelle auf dem unaufgewühlten Boden eine Aufschüttung dahinzog, die früheres Fundmaterial ebenso enthielt wie späteres.

Nach den Markomannenkriegen wurde die Principia – zu Beginn des 3. Jh. – parallel zur Achsenerweiterung des Lagers mit einem neuen Prunkportal versehen und die Via Praetoria nach N zu erweitert. Diesbezügliche Angaben konnten wir samt dem entsprechenden beiliegenden Fundmaterial am N-Teil der Prätentur an mehreren Arbeitsplätzen dokumentieren,⁹⁹ aber auch am S-Teil an den Arbeitsplätzen IV–X.

Den Wiederaufbau nach den Zerstörungen der 260er Jahre konnten wir am Gebiet der Principia nicht mehr dokumentieren, doch gelang uns dies am nördlichen¹⁰⁰ und südlichen Teil der Prätentur (Arbeitsplätze II, III, V, VI, VIII).

Das Legionslager von Aquincum aus dem 2.–3. Jh. weist demnach bis zur Errichtung der spätrömischen Befestigung¹⁰¹ wiederholte Umbauten auf.

Von dem Wiederaufbau nach den 360er Jahren vermochten wir allein im nördlichen Teil Räume mit Terrazzobodenbelag beobachten.¹⁰² Am S-Teil der Prätentur konnte man die zu dieser Periode gehörenden Spuren nicht mehr rekonstruieren.

Aus der zweiten Hälfte des 4. Jh. und aus der Zeit der Jahrhundertwende sind uns von der Principia und deren Umgebung keine Angaben bekannt, hingegen dokumentierten wir am nördlichen Teil der Prätentur, auf dem Arbeitsplatz IV Reste von Räumen mit Mörtel- und Ter-

razzobodenbelag, demgegenüber bewahrte am südlichen Teil der Prätentur der Arbeitsplatz III das einstige Niveau. Weitere Angaben bekamen wir von der *Thermae maiores* (Arbeitsplatz V/2) und südöstlich von diesem Objekt (Arbeitsplatz VI/2–3) sowie aus der Nähe der südlichen Lagermauer aus dem 2.–3. Jh. (Arbeitsplatz VIII/2).

Hier wollen wir bemerken, dass die Niveauangaben der Principia und ihrer Umgebung sowie die des nördlichen und südlichen Teiles der Prätentur die Eigenarten des Geländeneiveaus der Römerzeit wahrheitsgetreu widerspiegeln.

Aufgrund der Konstruktionsdaten der Vermessungen wurde endgültig geklärt, dass das Innenmass der Prätentur des Legionslagers aus dem 2.–3. Jh., in Richtung N–S 520 m ausgemacht hat.¹⁰³

Gemäss der Fachliteratur weichen die inneren Grundrisse der nördlichen und südlichen Prätenturen in den Lagern von Novaesium und Lambaesis voneinander ab.¹⁰⁴ Aufgrund der bisherigen Angaben des Legionslagers von Aquincum können wir schon jetzt feststellen, dass die Einteilung des nördlichen Teiles der Prätentur mit dem Strassennetz des südlichen Teiles nicht identisch ist.

Gemäss den bisherigen archäologischen Forschungen sind zur Verfeinerung des von der Prätentur des Legionslagers von Aquincum aus dem 2.–3. Jh. gemachten Bildes die Ergebnisse weiterer Ausgrabungen erforderlich.¹⁰⁵

Abbildungen

- Abb. 1. Südlicher Teil der via praetoria von NW gesehen (Arbeitsplatz I/1).
- Abb. 2. 1: Gefäss mit eingestempelter Verzierung vom Arbeitsplatz I/2; 2: Discusbruchstück eines Öllichtes vom Arbeitsplatz VI/2; 3: Seitenbruchstück mit eingeglätteten Motiven (Arbeitsplatz V/2); 4: Seitenbruchstück mit eingeglätteter Verzierung (Arbeitsplatz V/2).
- Abb. 3. Teil eines sich der via praetoria südlich anschliessenden Gebäudes von S gesehen (Arbeitsplatz II/1).
- Abb. 4. Teil des Gebäudes südlich der via praetoria von N gesehen (Arbeitsplatz II/2).
- Abb. 5. Arbeitsplatz III von O gesehen.
- Abb. 6. Lageplan vom Arbeitsplatz IV.
- Abb. 7. Schnitt A–B vom Arbeitsplatz IV.
- Abb. 8. 1: Östlicher Teil der Fundierungsgrube für die Einkaufszentrale „Flórián“ (Arbeitsplatz IV von N gesehen, im Vordergrund der südöstliche Eckteil des Portals der Principia aus der Zeit Severus); 2: Arbeitsplatz IV von S gesehen. 3: Rest des Raum mit Apsis von O gesehen.
- Abb. 9. Lageplan vom Arbeitsplatz V.
- Abb. 10. 1: Teil des südlichen Überraschungs des Grabens 1 von S gesehen (Arbeitsplatz V); 2: Teil des Heizkanalsystems von W gesehen (Arbeitsplatz V/1); 3: Rest des die südliche Wand des Heizkanals von O nach W bedeckenden Mör-

- tels von N gesehen (Arbeitsplatz V/1); 4: Westlicher Pfeiler der sog. Mauer mit Stützpfählern von N gesehen (Arbeitsplatz V).
- Abb. 11. 1–27: Profilzeichnungen vom Gebiet der südlichen Prätentur.
- Abb. 12. Sigillatabruchstücke vom Gebiet der südlichen Prätentur.
- Abb. 13. Glasfunde vom Gebiet der südlichen Prätentur.
- Abb. 14. 1: Innenweite des Raumes mit gewölbter Wand von N gesehen (Arbeitsplatz V); 2: Teil der südwestlichen Schlussmauer mit Stützpfählern des Raumes mit gewölbter Wand von SO gesehen (Arbeitsplatz V).
- Abb. 15. Bruchstücke verzierter Gefässe vom Gebiet der südlichen Prätentur.
- Abb. 16. Antefixum vom Arbeitsplatz V.
- Abb. 17. Sigillatabruchstücke vom Gebiet der südlichen Prätentur.
- Abb. 18. Sigillatabruchstücke vom Gebiet der südlichen Prätentur.
- Abb. 19. Schlüsselbruchstücke mit gestempelter Verzierung vom Gebiet der südlichen Prätentur.
- Abb. 20. 1: Pateragriff vom Arbeitsplatz VI/2; 2: Schlossplatte vom Arbeitsplatz VI/2.
- Abb. 21. Sigillatabruchstücke vom Gebiet der südlichen Prätentur.
- Abb. 22. Amphorahenkel mit Marke vom Arbeitsplatz VI/2.

- Abb. 23. 1: Teil eines Raumes und Ganges mit verputzter Wand von NW gesehen (Arbeitsplatz VI/3); 2: Gesamtansicht vom Arbeitsplatz VI/3; 3: Kanalkreuzung vom O-Ende des Arbeitsplatzes VI/3 mit den Überresten des späteren Herdes von SO gesehen; 4: Fahrdamm von O nach W mit dem den N-Rand flankierenden Kanal und der südlichen Porticusreihe des nördlichen Gebäudes (Arbeitsplatz VI/5).
- Abb. 24. Töpchen vom Arbeitsplatz VI/3.
- Abb. 25. Henkel eines Kübels vom Arbeitsplatz VI/4.
- Abb. 26. Stempel vom Arbeitsplatz VI/5.
- Abb. 27. Spät römisches Topfbruchstück mit Stempel (Arbeitsplatz VI/7).
- Abb. 28. Ein neuer freigelegter Abschnitt der östlichen Lagermauer des Legionslagers von Aquincum aus dem 2.–3. Jh. von SW gesehen (Arbeitsplatz VII).
- Abb. 29. Schnitt C–D vom Arbeitsplatz VIII.

- Abb. 30. 1: Teil der südlichen via sagularis mit den gehobenen Ebenen von SW gesehen (Arbeitsplatz VIII/1); 2: südliche Böschung der Fossa mit Steinbelag, in der Fossa ein Teil der spät römischen steinigen Fläche und darüber die mittelalterliche Trümmerschicht von NW gesehen (Arbeitsplatz VIII/1).
- Abb. 31. 1: Spät römisches Kanalisationsfundament von W gesehen (Arbeitsplatz IX, nördliche Fläche); 2: Teil des Wehrganges und darunter Teil der früheren Grundmauer vom östlichen Schnitt (Arbeitsplatz IX, nördliche Fläche); 3: Teil der südlichen Grundmauer des Legionslagers in Aquincum aus dem 2.–3. Jh. von O gesehen (Arbeitsplatz IX, nördliche Fläche).
- Abb. 32. Südliche Prätentur des Legionslagers von Aquincum. (Arbeitsplatz I–X)
- Abb. 33. Prätentur des Legionslagers von Aquincum aus dem 2–3 Jh. (1973–1981)

Képegyzék

1. kép. A via praetoria déli részlete ÉNy-ről. (I/1. munkahely)
2. kép. A. Becsételt díszű edény az I/2. munkahelyről.
2. kép. 2. Mécs discustörödéke a VI/2. munkahelyről.
2. kép. 3. Oldaltörödék besimított motívumokkal. (V/2. munkahely)
2. kép. 4. Oldaltörödék besimított dísszel. (V/2. munkahely)
3. kép. A via praetoriához D-re csatlakozó épület részlete D-ről. (II/1. munkahely)
4. kép. A via praetoriától délre húzódó épület részlete É-ről. (II/2. munkahely)
5. kép. A III. munkahely K-ről.
6. kép. Helyszínrajz a IV. munkahelyről.
6. kép. 1 metszet a IV. munkahelyről.
7. kép. Helyszínrajz az V. munkahelyről.
8. kép. 1. A „Flórián” üzletközpont alapozási gödrének K-i részlete. (IV. munkahely É-ről, előtérben a principia severuskori kapuzatának dél-keleti sarokrésze) 8. kép. 2. IV. munkahely D-ről.
8. kép. 3. Apszisos helyiség maradványa K-ről. (IV. munkahely)
9. kép. Helyszínrajz az V. munkahelyről.
10. kép. 1. Az 1. árok déli rábontásának részlete D-ről. (V. munkahely)
10. kép. 2. A fűtőcsatorna-rendszer részlete Ny-ről. (V/1. munkahely)
10. kép. 3. A KNy-i irányú fűtőcsatorna déli falát borító vakolat maradványa É-ről. (V/1. munkahely)
10. kép. 4. Az ún. támpilléres fal nyugati pillére É-ről. (V. munkahely)
11. kép. 1–27. Profilrajzok a D-i praetentura területéről.
12. kép. Sigillatörödékek a D-i praetentura területéről.
13. kép. Üvegleletek a D-i praetentura területéről.
14. kép. 1. Az ívelt falú helyiség belvilága É-ről. (V. munkahely)
14. kép. 2. Az ívelt falú helyiség délnyugati támpilléres zárófalának részlete DK-ről. (V. munkahely)
15. kép. Díszített edénytörödékek a D-i praetentura területéről.
16. kép. Antefixum az V. munkahelyről.
17. kép. Sigillatörödékek a D-i praetentura területéről.
18. kép. Sigillatörödékek a D-i praetentura területéről.
19. kép. Becsételt díszű táltörödékek a D-i praetentura területéről.
20. kép. 1. Pateranyél a VI/2. munkahelyről.
2. Zárlemez a VI/2. munkahelyről.
21. kép. Sigillatörödékek a D-i praetentura területéről.
22. kép. Amphorafül bélyeggel a VI/2. munkahelyről.
23. kép. 1. Vakolt falú helyiség és folyosó részlete ÉNy-ről. (VI/3. munkahely)
23. kép. 2. Összkép a VI/3. munkahelyről.
23. kép. 3. Csatorna-keresztződés a VI/3. munkahely keleti végében a későbbi tűzhely maradványával DK-ről.
23. kép. 4. KNy-i irányú úttest, az északi szélét szegélyező csatornával és az északi épület déli porticussorával. (VI/5. munkahely)
24. kép. Bögre a VI/3. munkahelyről.
25. kép. Veder fogója a VI/4. munkahelyről.
26. kép. Bélyegző a VI/5. munkahelyről.
27. kép. Későrómai pecsételt fazéktörödékek. (VI/7. munkahely)
28. kép. A II–III. századi aquincumi legióstábor keleti táborfalának előkerült újabb szakasza DNY-ről. (VII. munkahely)
29. kép. C–D metszet a VIII. munkahelyről.

- 30.kép. 1. A via sagularis déli szakaszának részlete a megemelt szintekkel DNy-ról. (VIII/1. munkahely)
- 30.kép. 2. A fossa déli részűje kőburkolattal, a fossában a későrómai köves felület részlete és felette a későközépkor omladékos szint ÉNy-ról. (VIII/1. munkahely)
- 31.kép. 1. Későrómai közmű-álap Ny-ról. (IX. munkahely, É-i felület)

- 31.kép. 2. Wehrgang részlete és alatta korábbi alapfal részlet a keleti metszetről. (IX. munkahely, É-i felület)
- 31.kép. 3. Az aquincumi II–III. századi legióstábor déli alapfalának részlete K-ról. (IX. munkahely, É-i felület)
- 32.kép. Az aquincumi legióstábor D-i praetenturája (I–X. m. h.)
- 33.kép. Az aquincumi 2–3. századi legióstábor praetenturája. (1973–1981.)

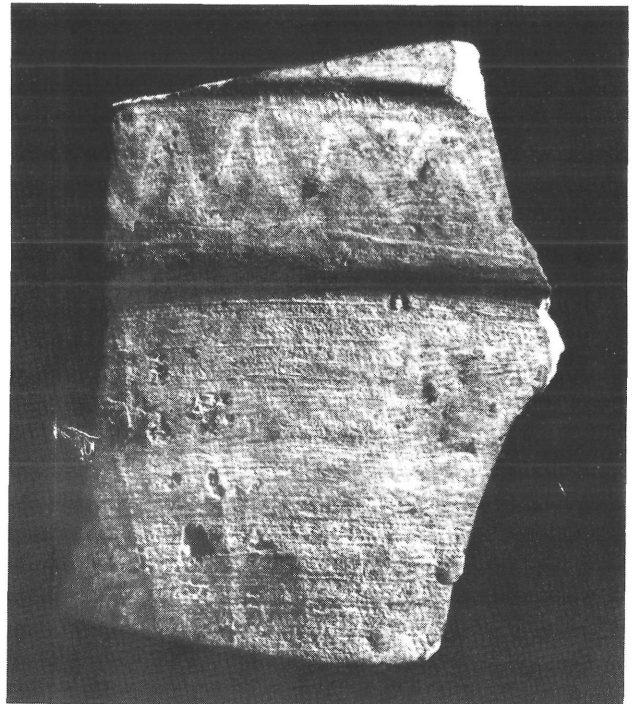

2/1

2/2

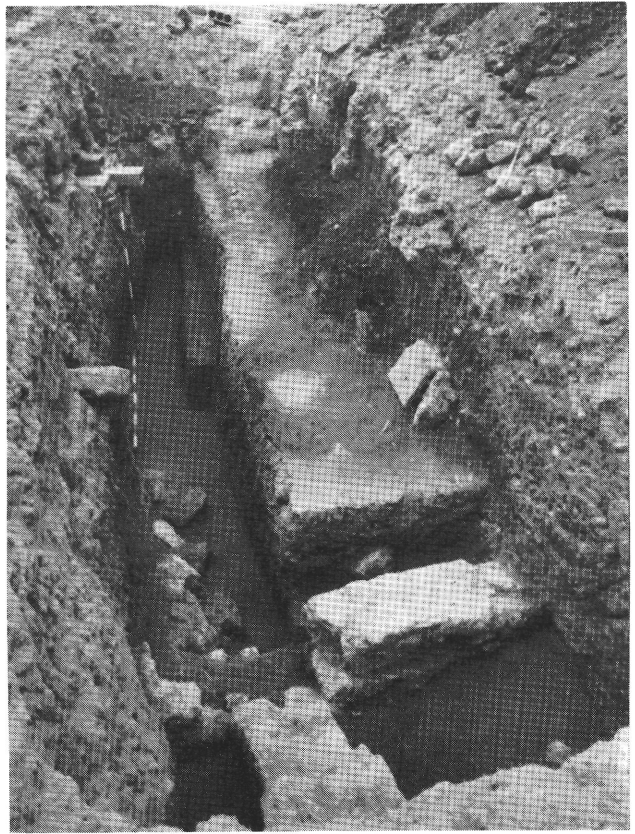
2/4

2/3

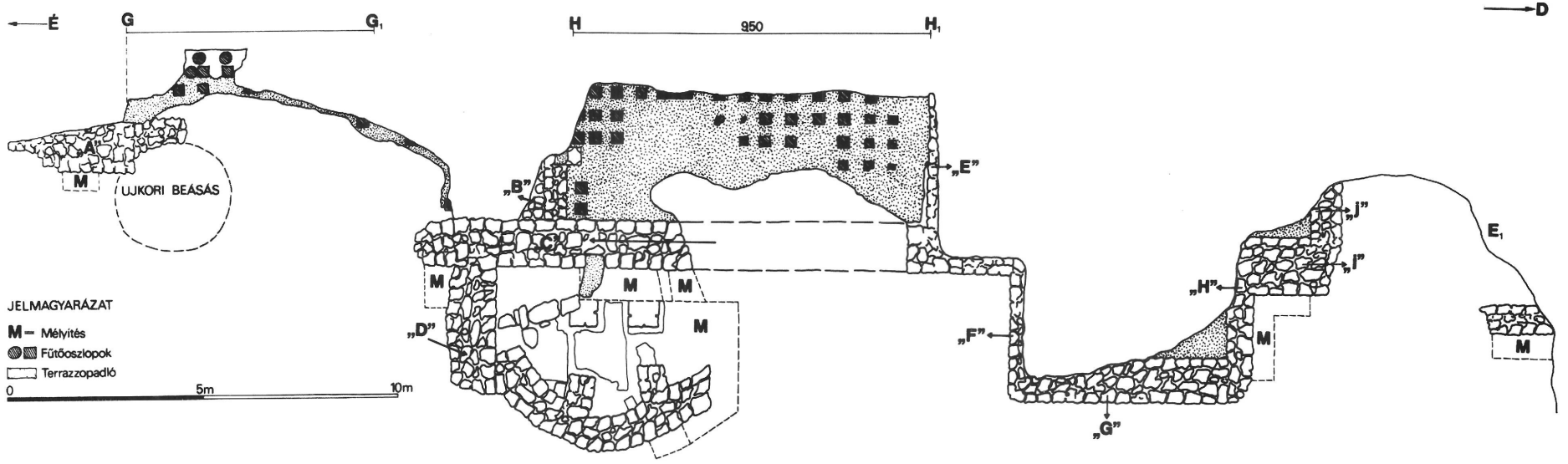
3

4

5

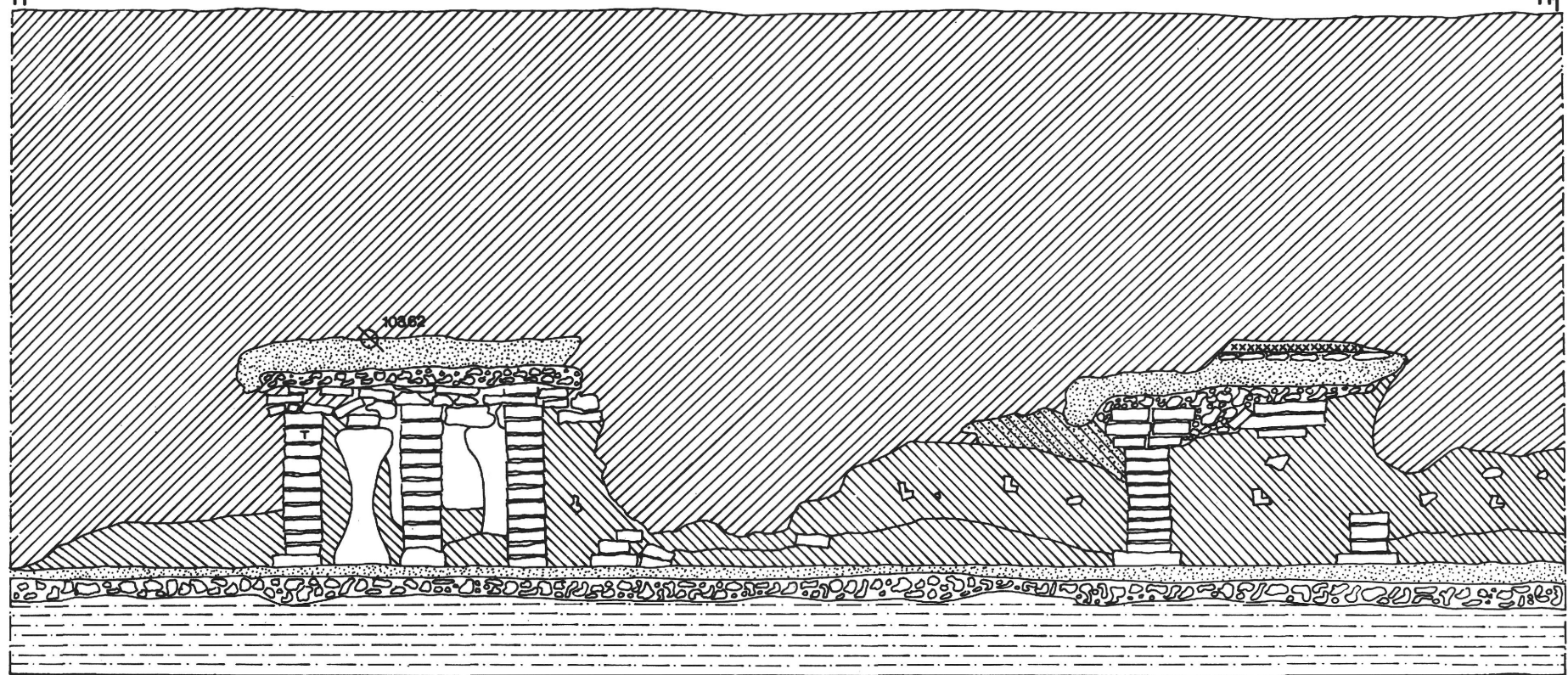
Jelmagyarázat

újkor
terrazzo
kevert szürke
nyers sárga agyag
kőalapozás
tégla
faszén, patics

E ←
H

H₁

0 1 m 2 m

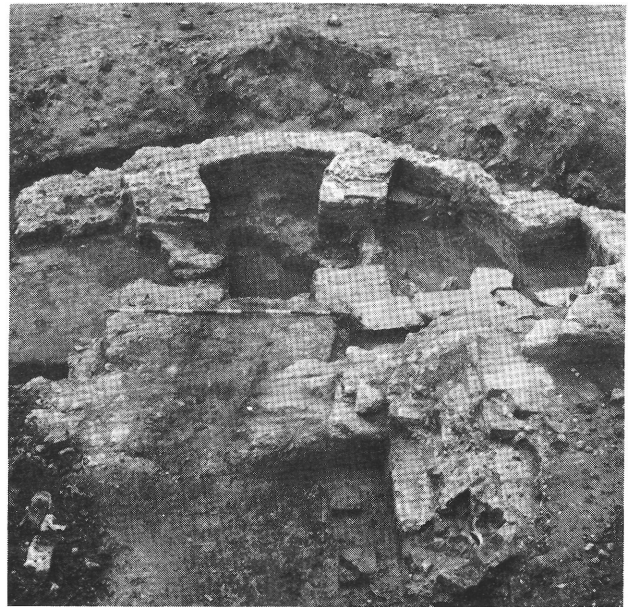

8/1

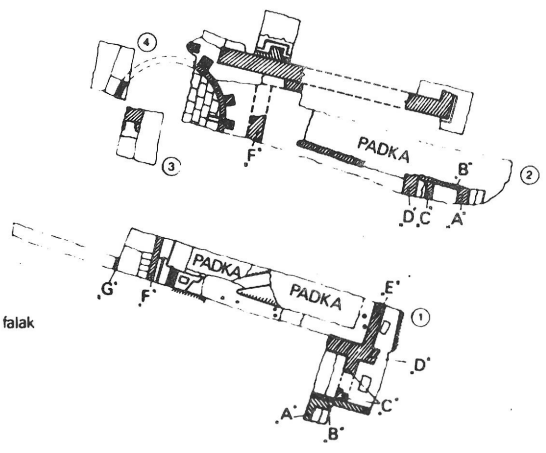
8/2

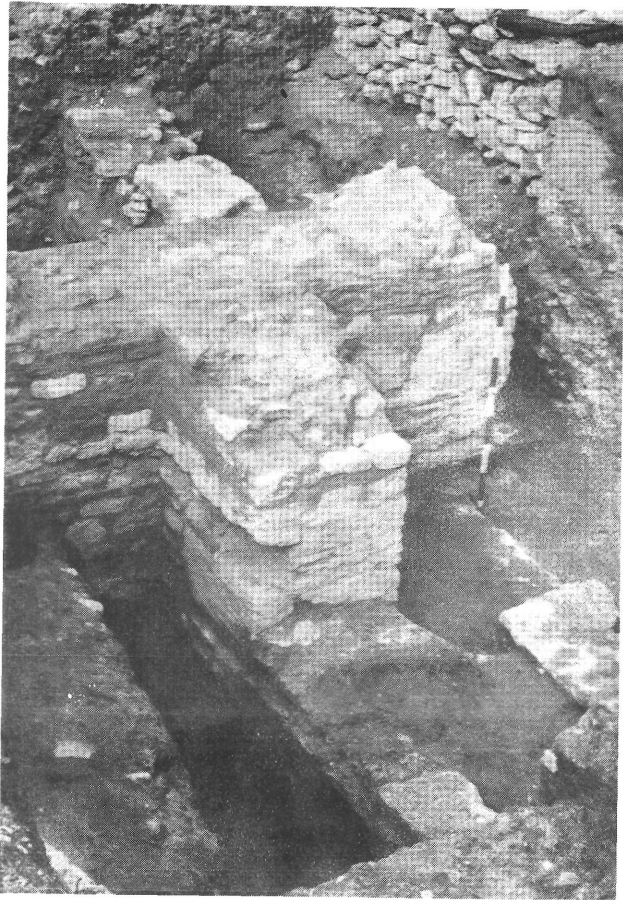
8/3

UZLETKOZPONT

JELMAGYARAZAT
▨ különböző periódusu római falak
□ téglapadló
□ fűtőoszlopok
0 20 40m

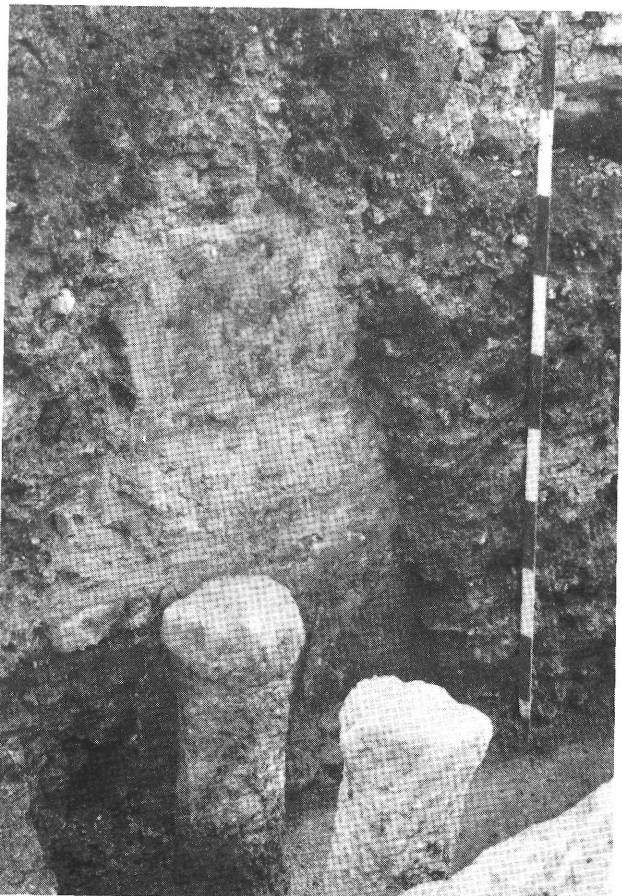

10/1

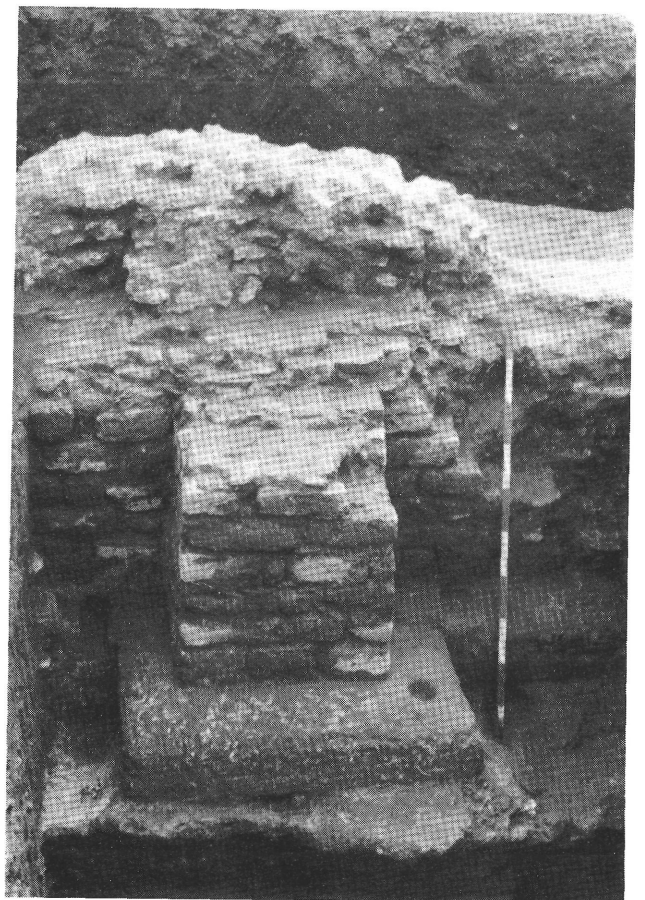

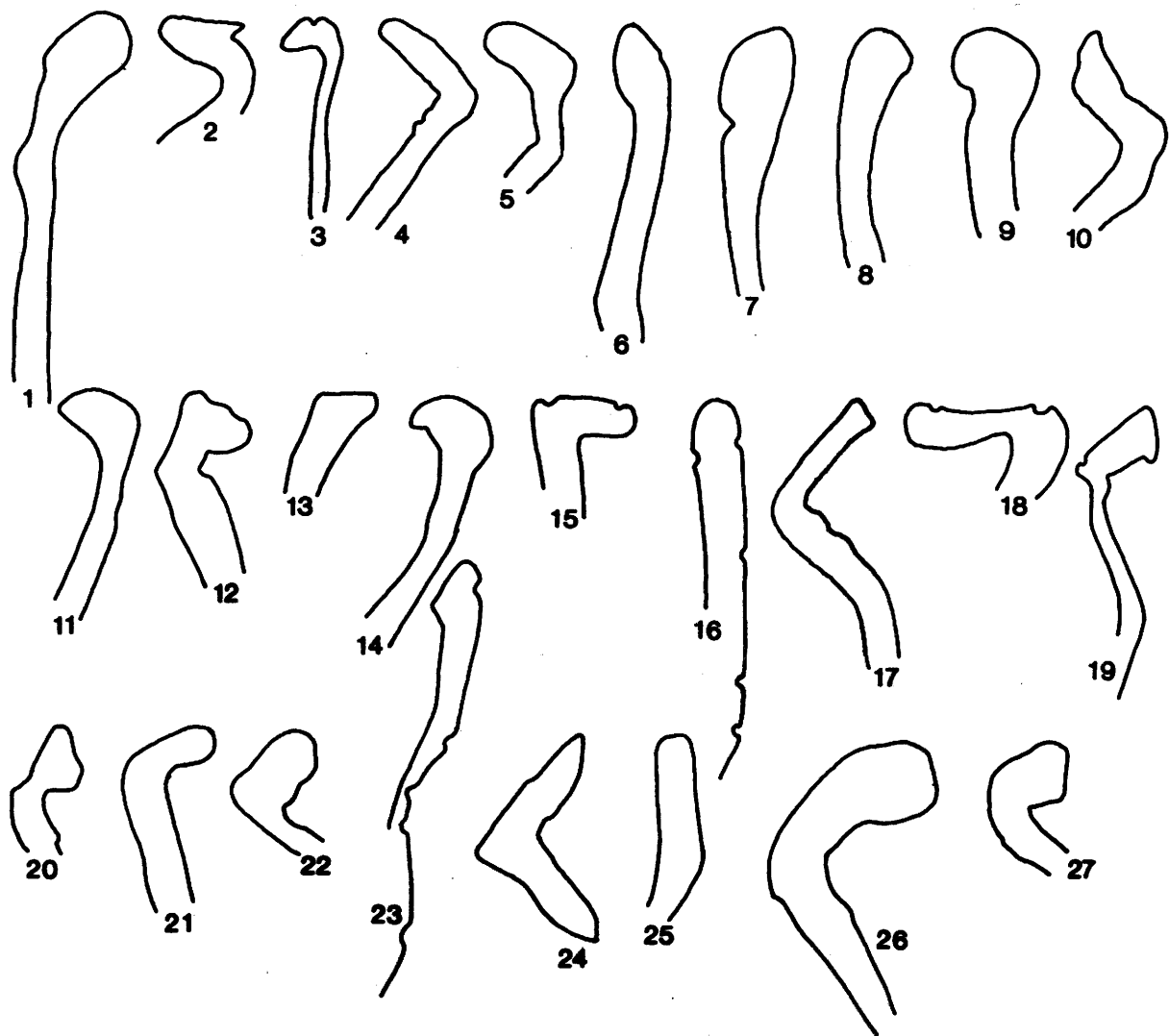
10/2

10/3

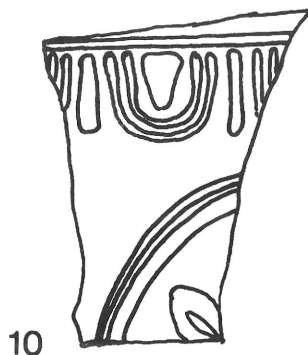
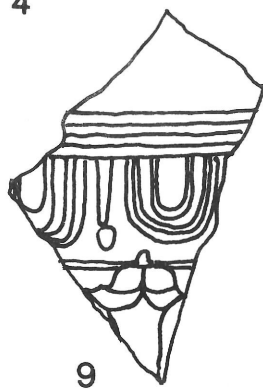
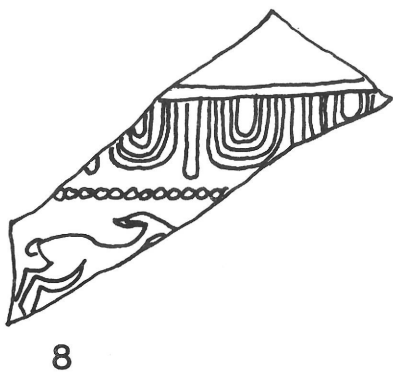
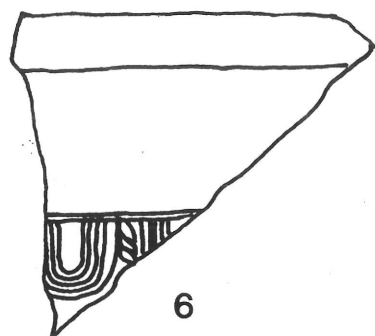
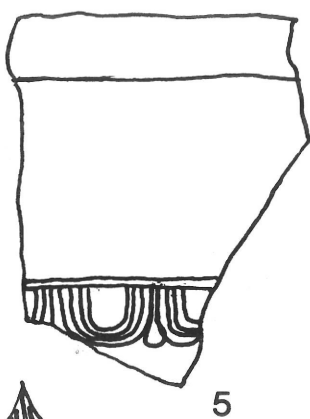
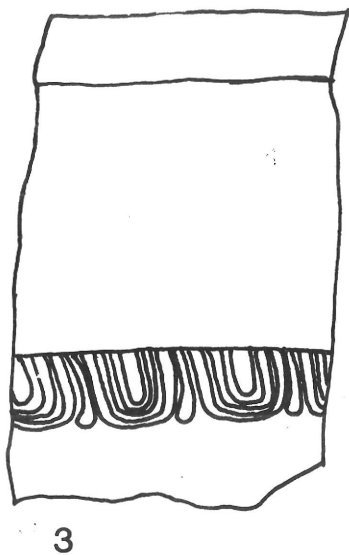
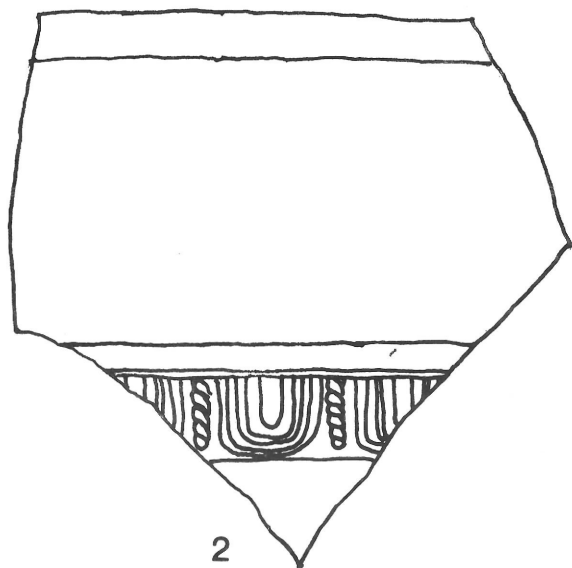
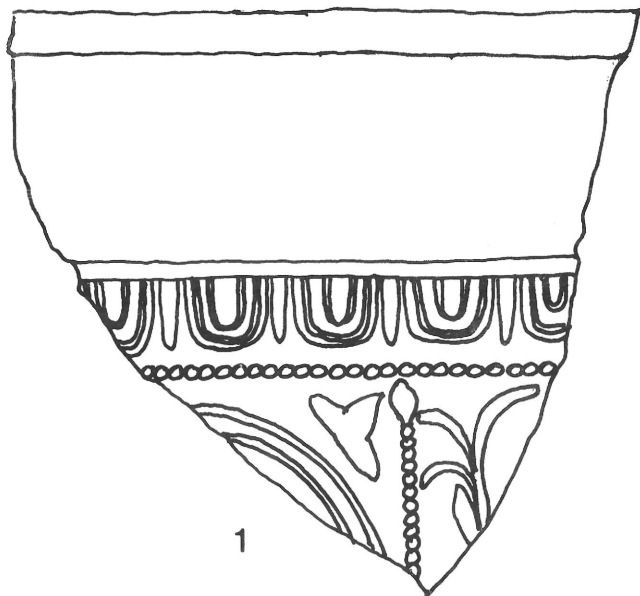

10/4

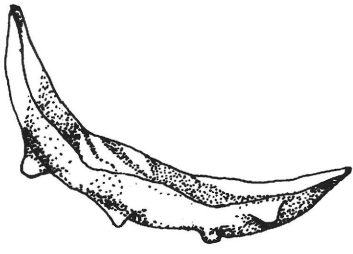

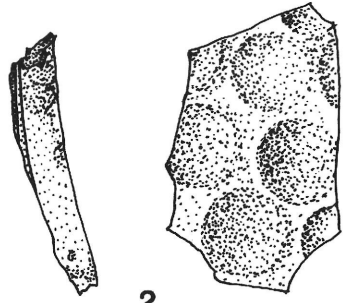
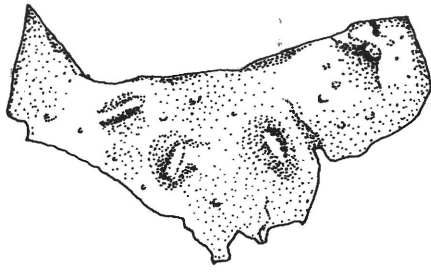
11

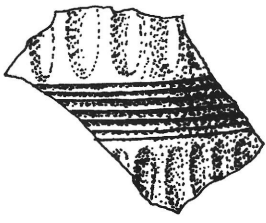
0 3cm

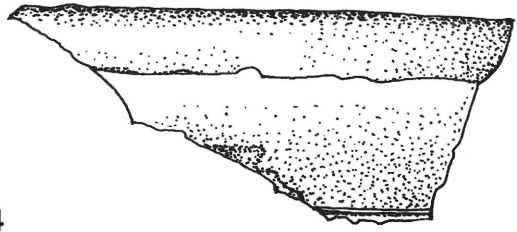
1

2

3

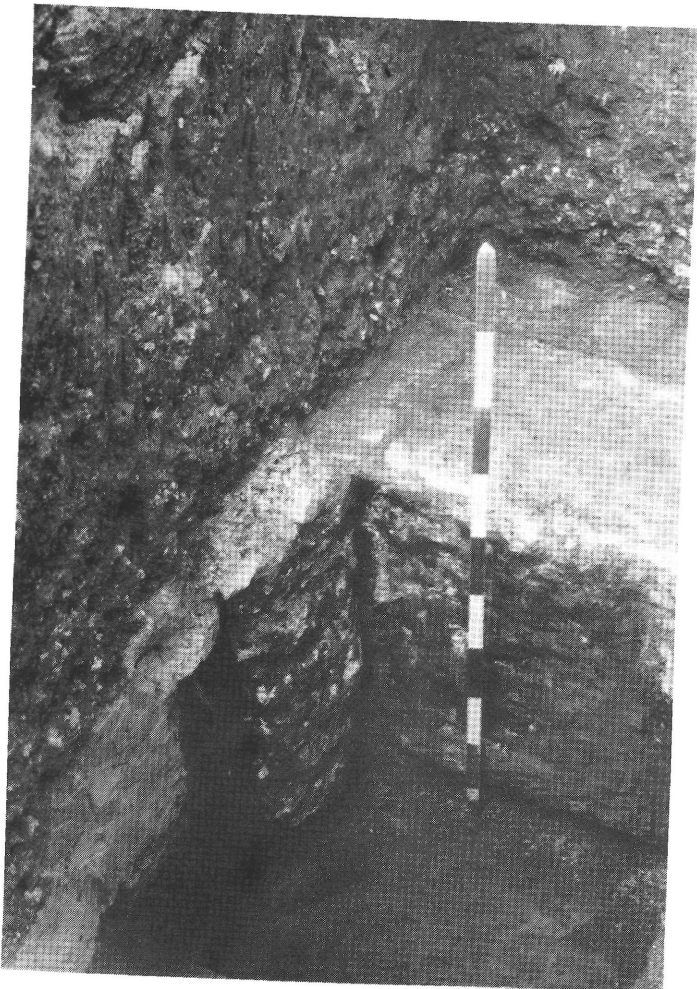
4

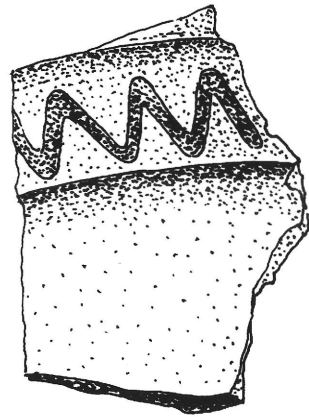
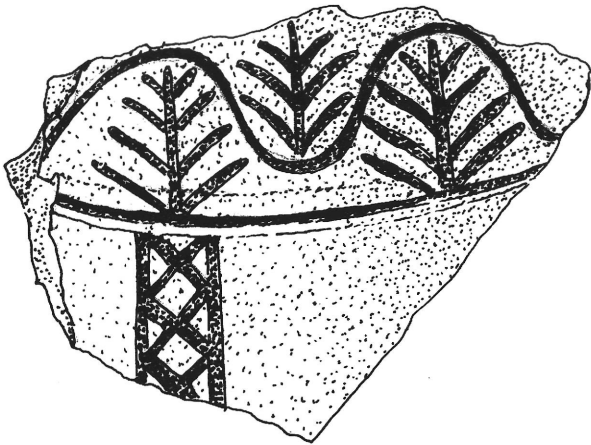
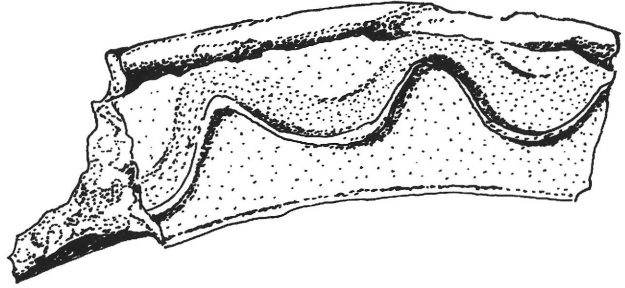
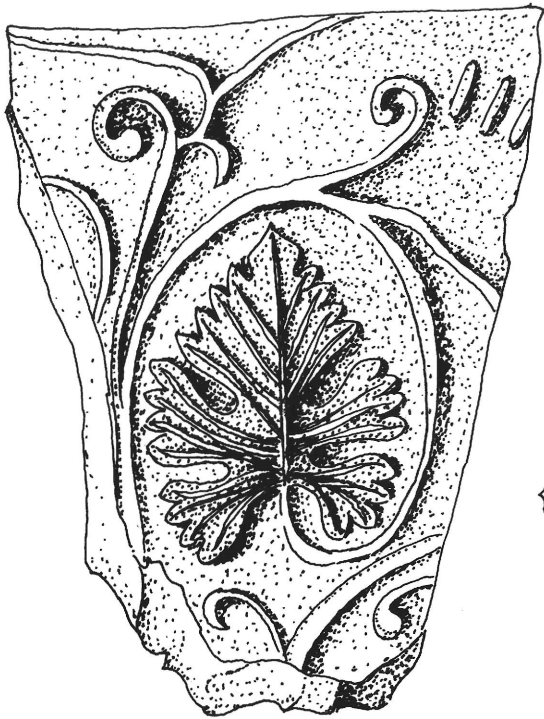
13

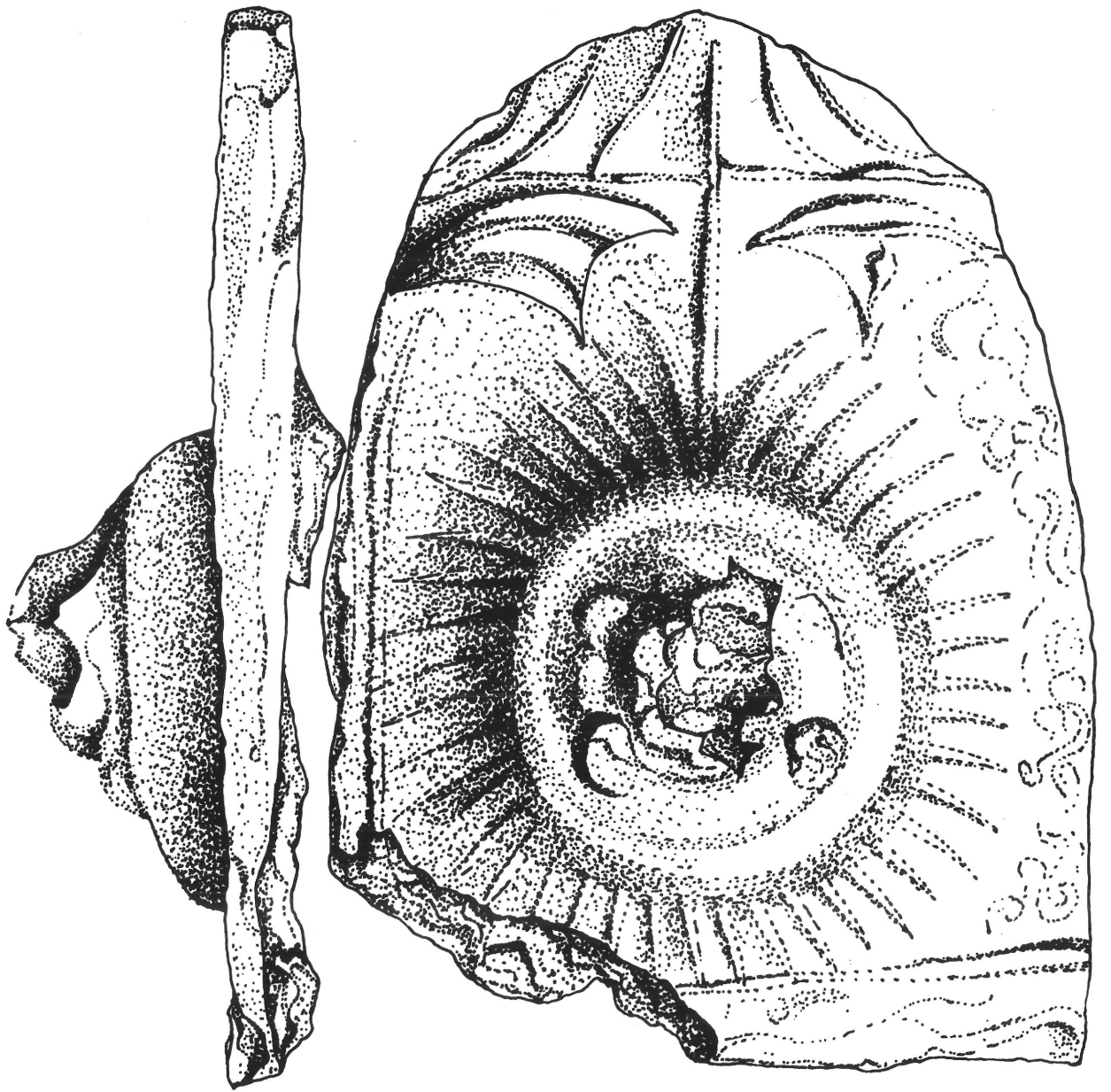
14/1

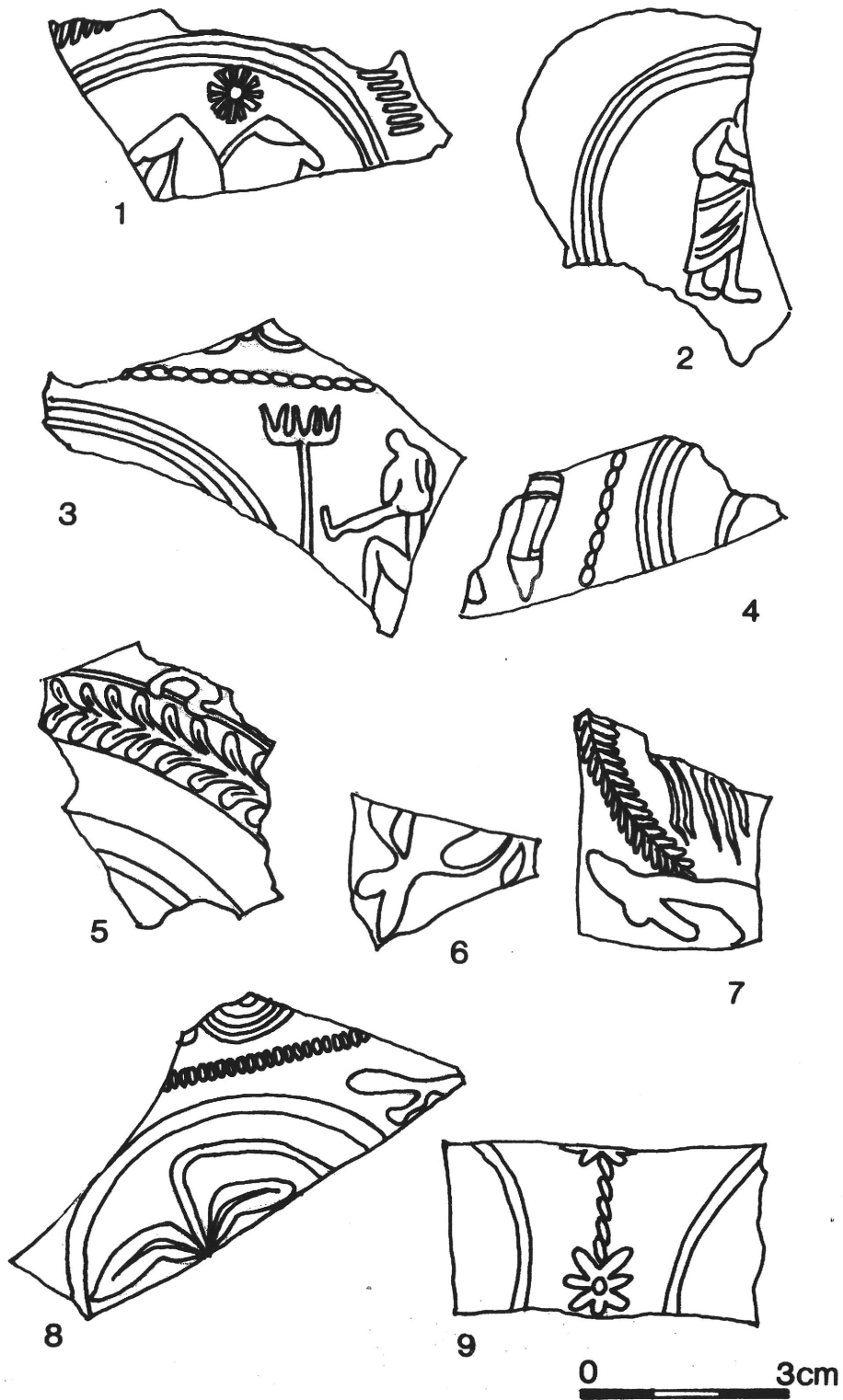
14/2

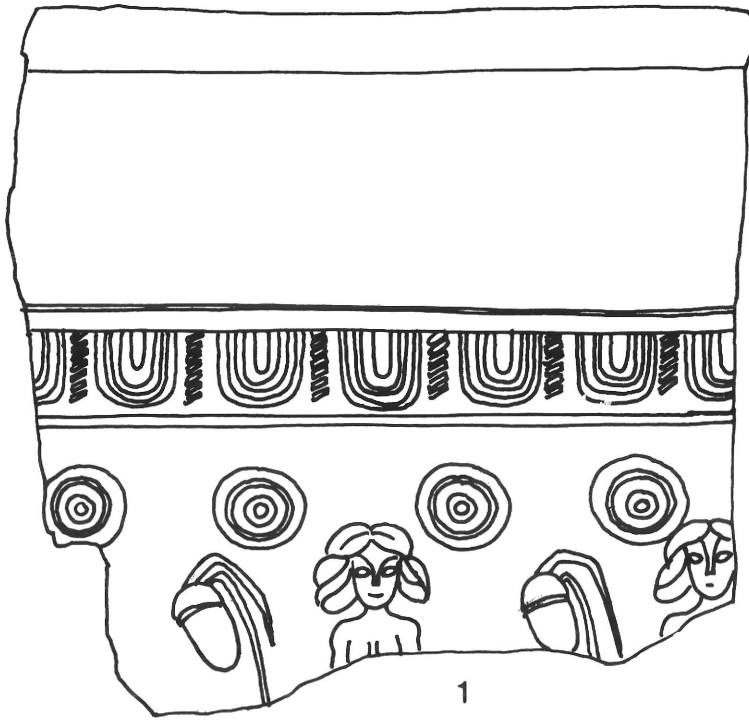

0 3cm

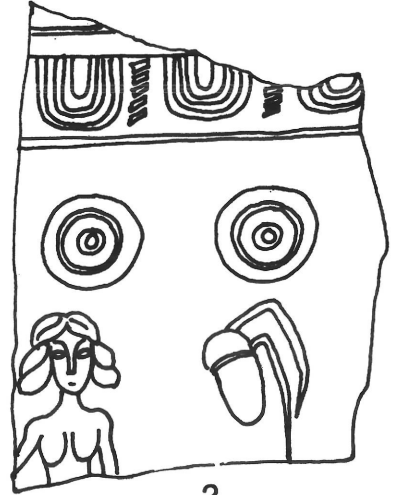

0 3cm

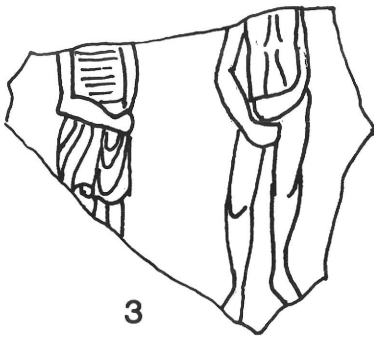

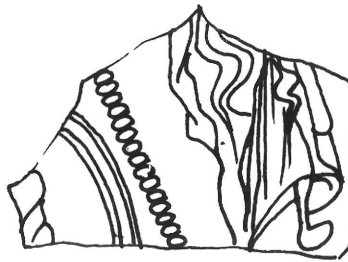
1

2

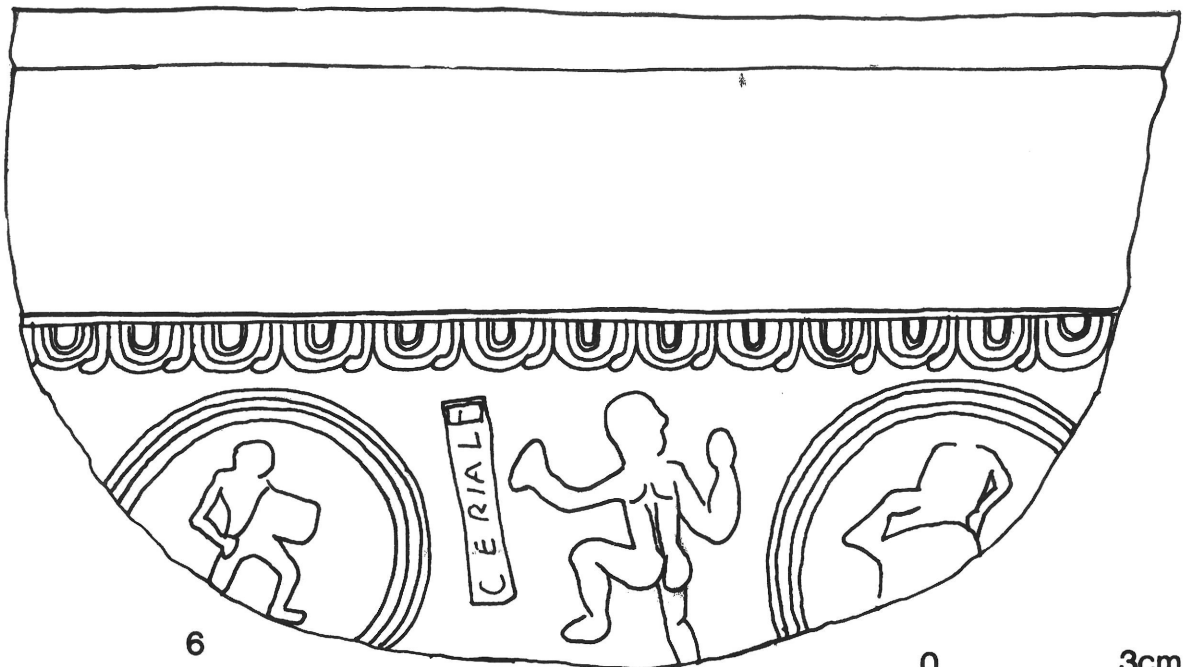
3

4

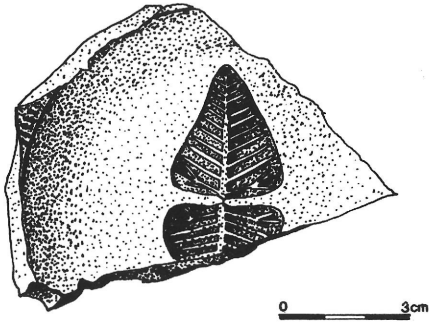
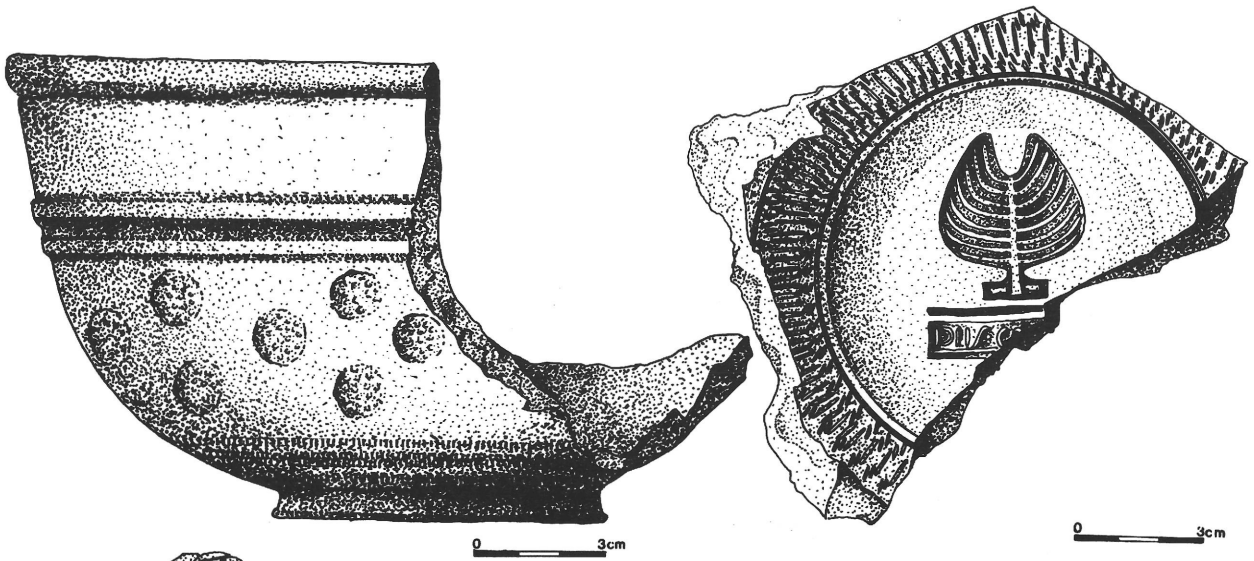

5

6

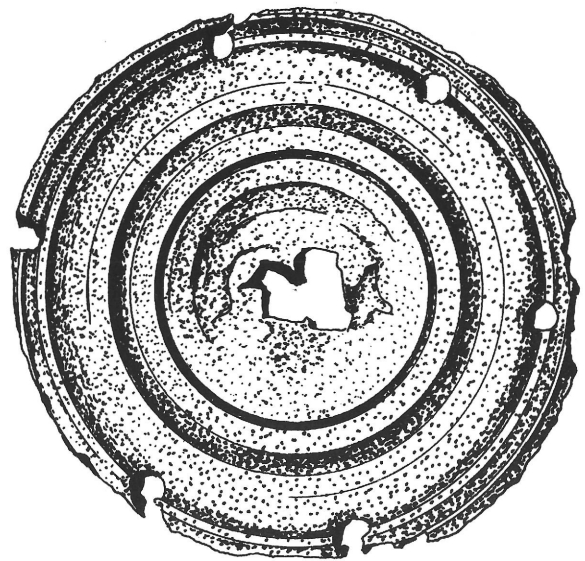
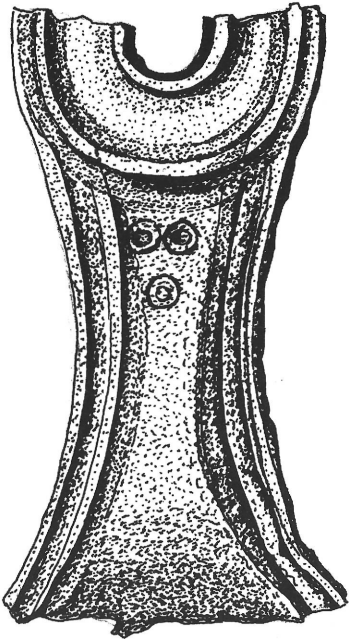
0 3cm

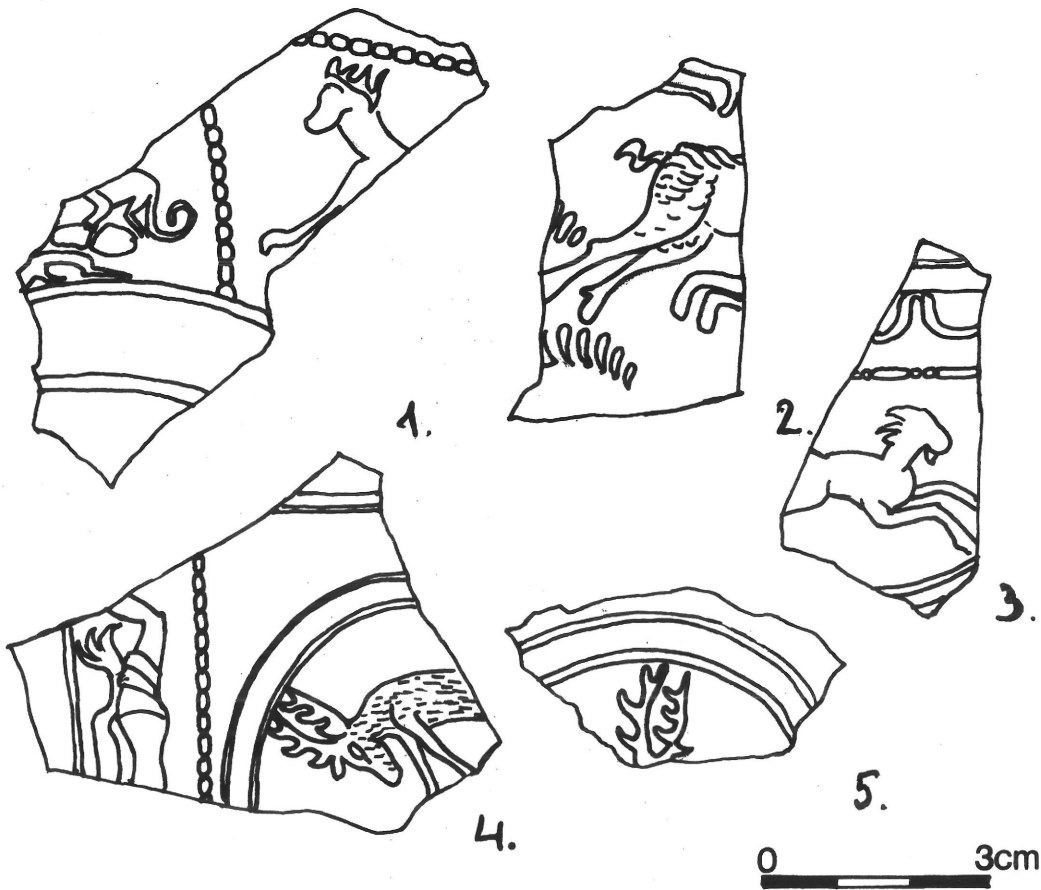

19

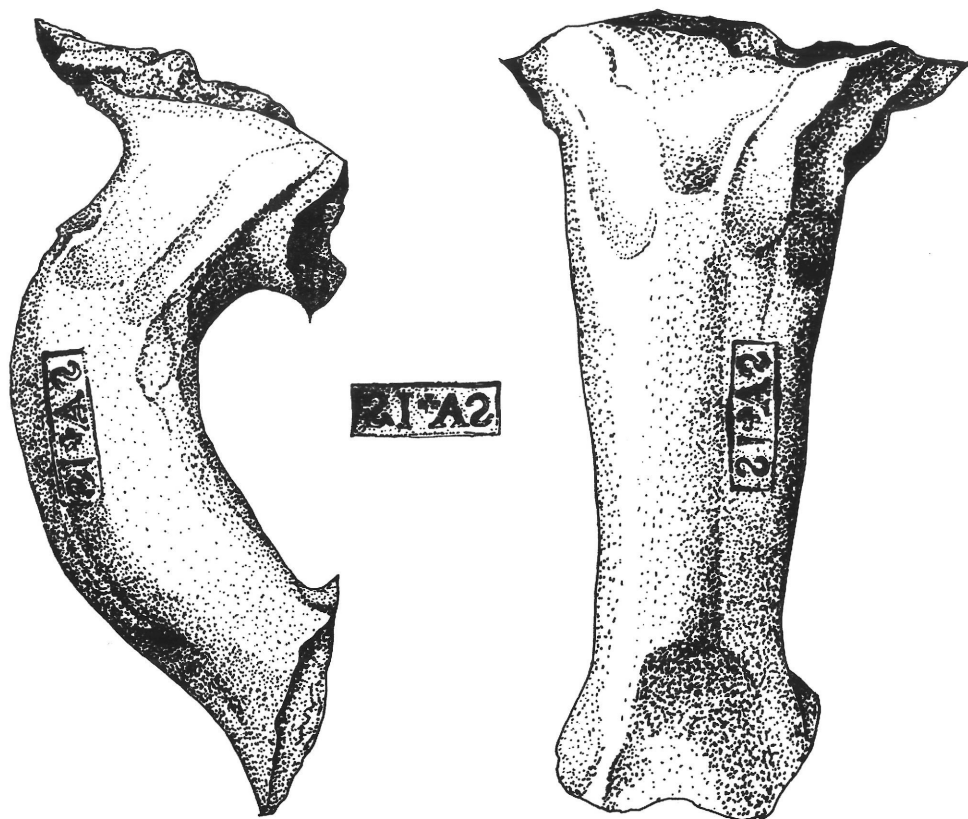
20/1

20/2

21

22

23/1

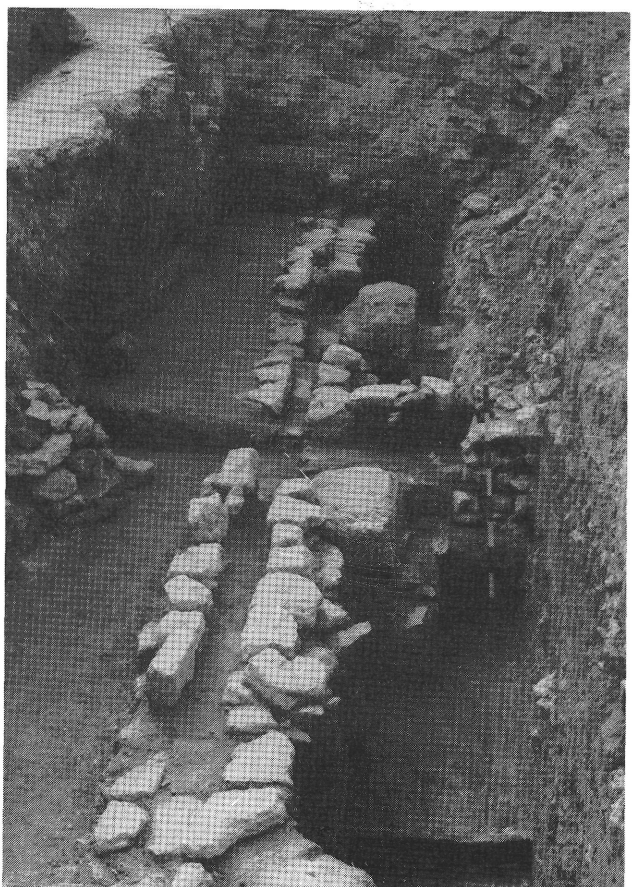

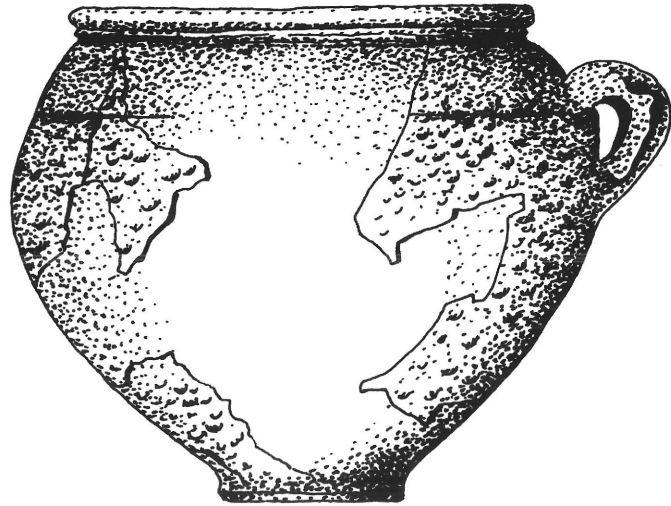
23/2

23/3

23/4

24

0 3cm

0 4cm

25

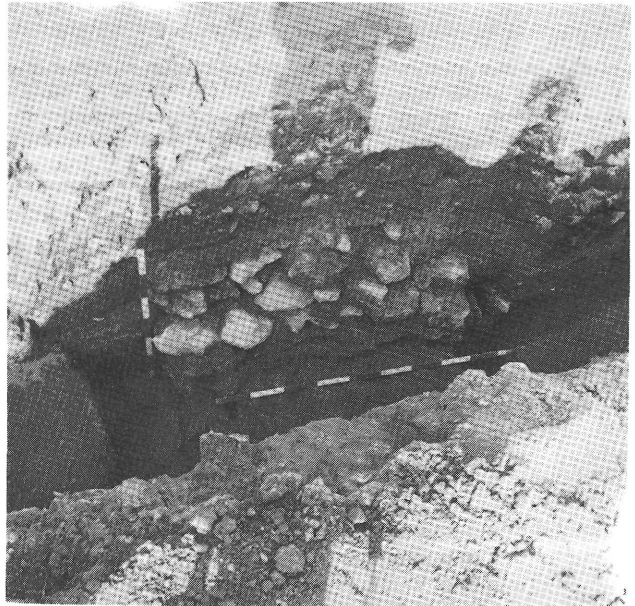

1 3cm

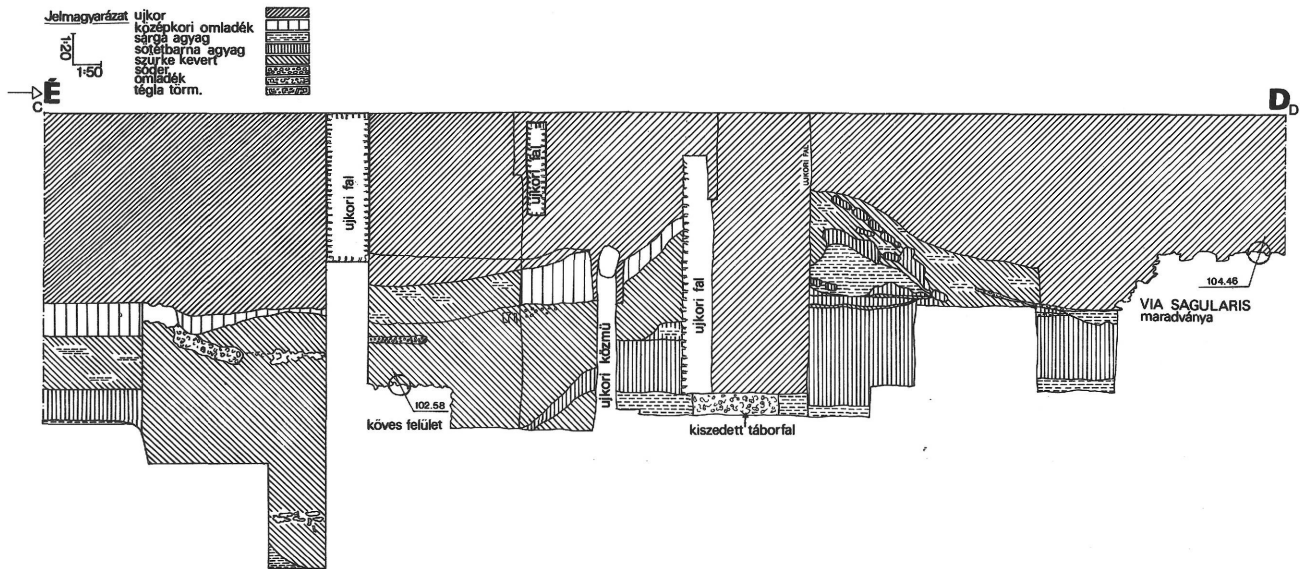
26

27

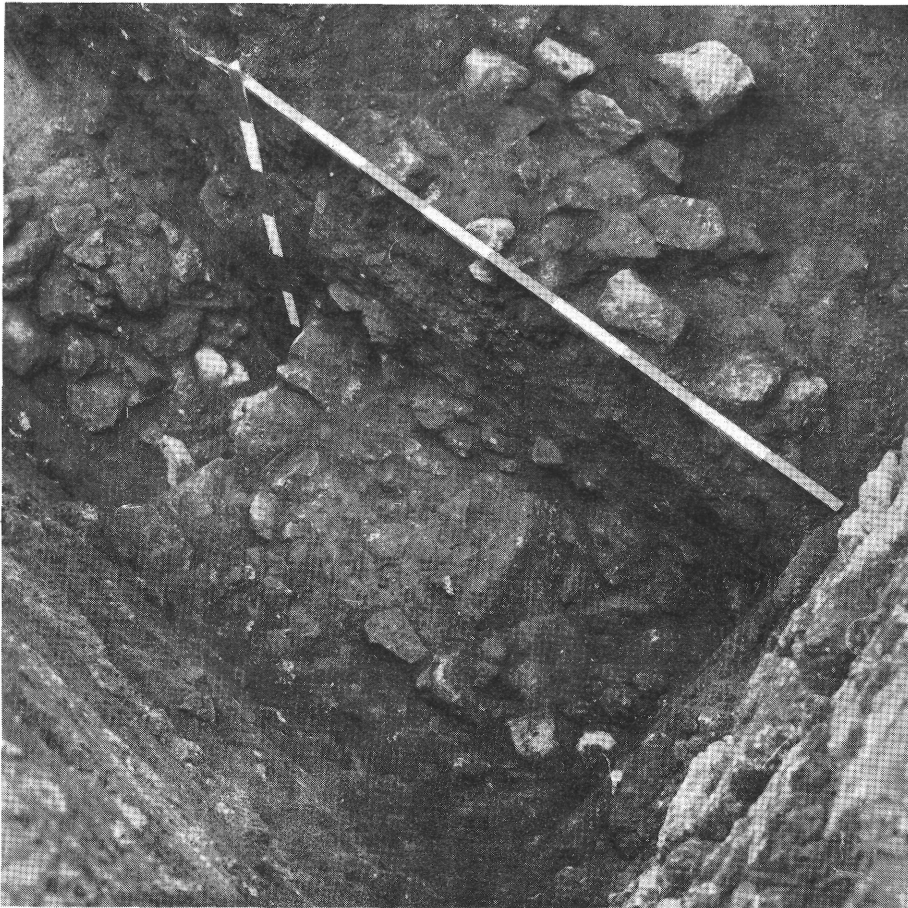
28

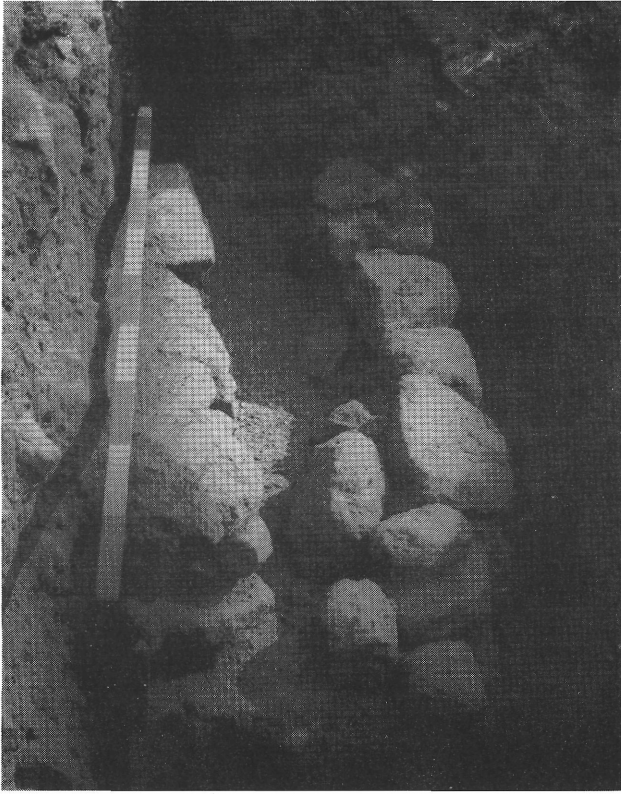
29

30/1

30/2

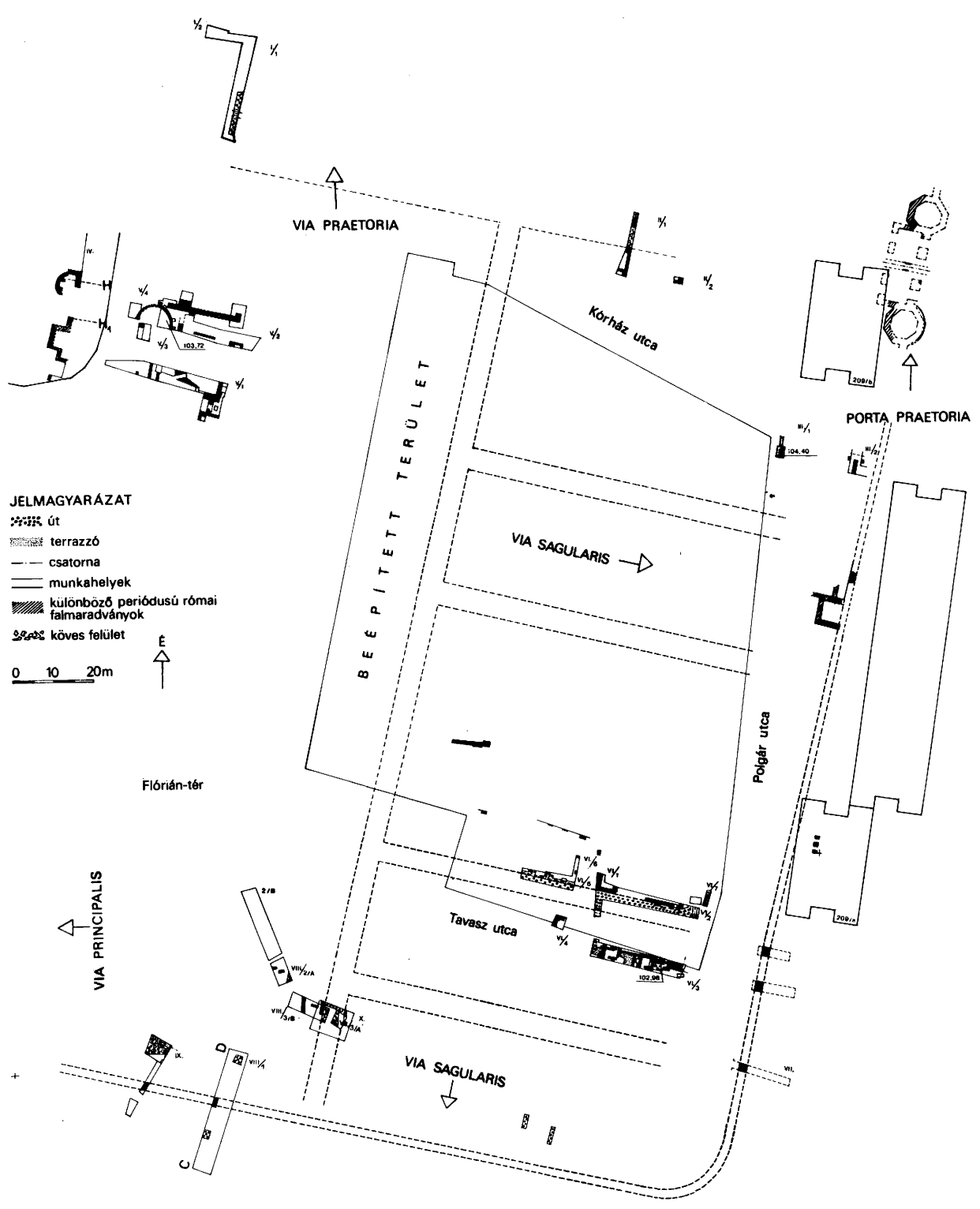
31/1

31/3

31/2

JELMAGYARÁZAT

- út
- ▨ terrazzo
- csatorna
- munkahelyek
- ▨ különböző periódusú római falmaradványok
- köves felület

0 10 20m

Flórián-tér

VIA PRINCIPALIS

VIA SAGULARIS

VIA SAGULARIS

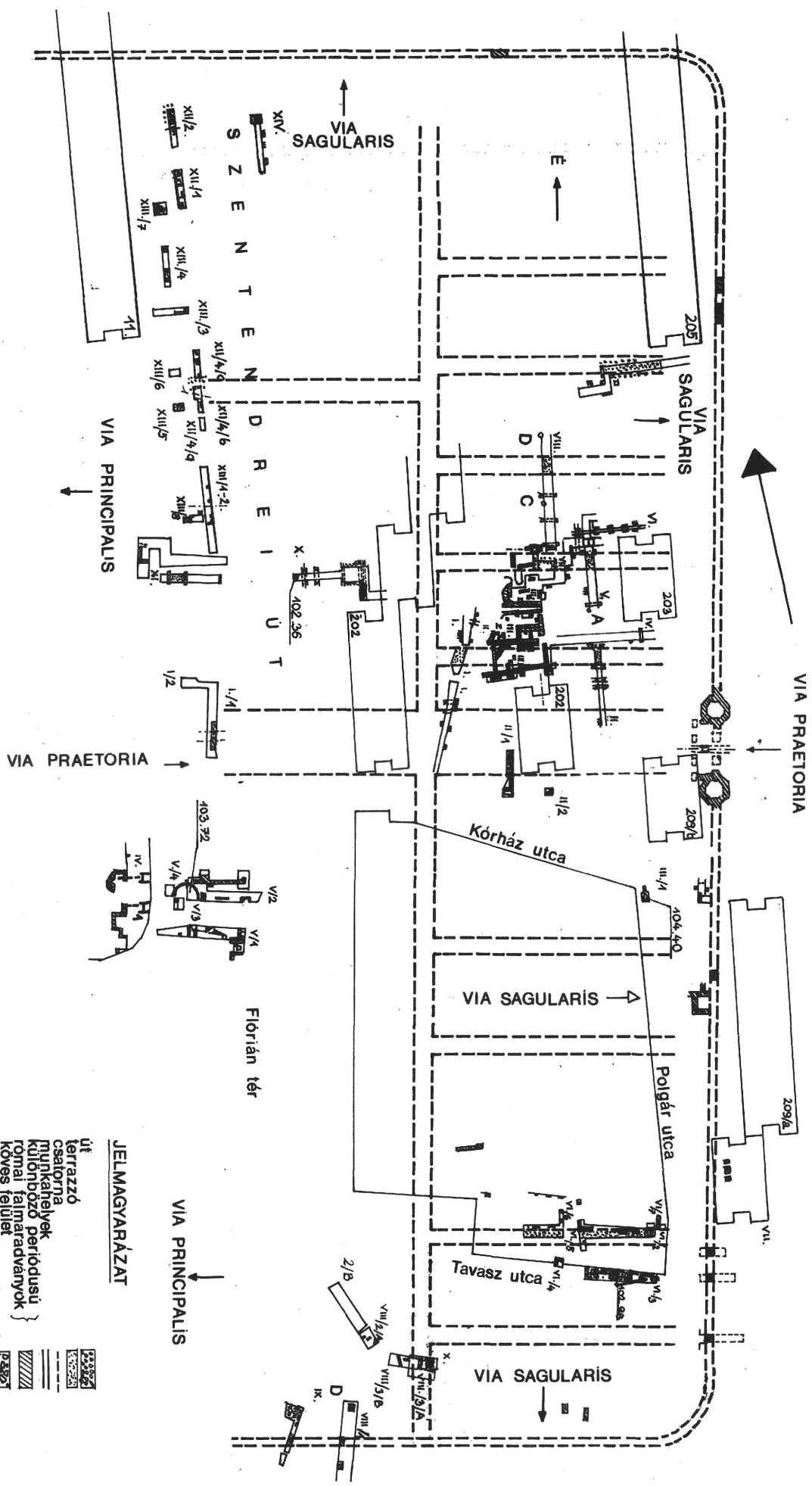
VIA PRAETORIA

Kórház utca

PORTA PRAETORIA

Polgár utca

Tavasz utca

JELMAGYARÁZAT

- út
- terrazó
- csatorna
- munkahelyek
- különböző periódusú
- romai falmaradványok
- köves felület
- középkori falmaradványok

0 40 20m